

AZ ATHENEI ÁLLAM

ÉS
TÁRSADALOM JELENTŐSÉGE
AZ EMBERI HALADÁSRA NÉZVE
KLEISTHENESTŐL EPHIALTESIG.

(507—461—2-ig Kr. e.)

SCHVARCZ GYULA.

L. TAGTÓL.

Olvastatott a II. osztálynak 1887. ápril 4-dikén tartott ülésén.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1887.

Föltettem magamban, hogy megvizsgálom azon államintézmények történelmi fejlődését és társadalmi értékét, a melyek rendszerét a görögök athenei demokratiának szoktak nevezni. Késztet engem e vállalkozásra már azon bámulat is, a melylyel az emberek ezen tömeguralom emlékezetének még mindig adóznak. Kifogom tehát kutatni korszakról korszakra az athenei állam alkotmányának valódi természetét, majd azután azon termékenyítő vagy zsibbasztó hatást, melyet ugyancsak korszakról korszakra ez államintézmények gyakorolnak vala a társadalomra, és hogy ezt sikerrel tehessen!, igyekezni fogok megvilágítani nem csak azon szerepet, mely e népnek az értelmi haladás föltételeiért vitt küzdelmekben osztályrészüln jutott, de egyúttal azon mérveket is, a melyeket az erkölcsök megnevesbülése neki köszönhet.

Nem titkolom magam előtt azon nehézségeket, a melyek egy ily földadattal szövevényesek. Fölsimertem azon okokat, a melyek eddigelé az ily irányú kezdeményezéseket többé-kevésbbé megghiúsították. Végzetterhesek az előítéletek e terén a bűvárlatnak; messze kihat azok korderije; nem egy nézpontra nézve képes az még a XIX. század látkörét is elhomályosítani. Hisz évezredek hirdetik immár az athenei nép dicsőségét; az embernem szine-java foukölt odaadással ragaszkodik e dicsőség minden egyes hagyományos vonásához,¹⁾ és azt, ki e hitében háborgatja, lenézö hallgatással mellözi, avagy mint gúnytárgyat szállítja át öt a maga irodalmában az utókorra! Mindezek daczára meg fogom bírálni az athenei demokratia viselt dolgait: nem a mügondteljes rajongás eszményképeire fogok hallgatni, hanem a kútfök tanúságtételeire. Napról napra tágulnak a természettudományok vívmányainak

behatása alatt azon fogalmaink, melyeket magunknak eddigelé az embernem múltjáról alkotni megszoktunk volt, és ezen egyre táguló ismeretkörünk fényénél mindinkább és inkább silánynak bizonyul azok idealismusa, a kik — csakis azért, mert nem bírtak a megfelelő szakértelemmel — valahányszor ítéletet kellett mondaniok az athenei nép politikája, közigazdasága, erkölcsi és értelmi élete fölött, csakis azon igyekeztek, hogy mind e kérdéseket vagy tisztán aesthetikai, vagy legfőlebb félig-meddig ethikai, félig-meddig aesthetikai vitatkozások mezejére játszassák át. Egészen másnemű kritika gyakorlására vagyunk mi szemben az athenei nép emlékezetével utalva, ma: most, midőn a Nilvölgy fölhintott magas műveltségének romjai bennünket oly tanokra oktatnak, a minőkről az athenei történelemnek hangadó philolog bűvárai egész a legújabb időkig nem is álmodtak, — most, midőn meglepő nyomok tárának föl előttünk a lyd s egyéb szomszéd államok múltjából is, és midőn a legmerevebb kétkedőket is ámulatba ejtik az akkad, valamint a későbbi babyloni műveltségnek csillagászatilag is beigazolt dicsőségteljes évezredei.

Szemben ily tényekkel lehetetlen továbbra is megmaradni az eddigi állásponton. Nézzünk szemébe nyugodt bátorsággal amaz idealismusnak: és meg fogjuk érteni, hogy igen sok esetben nem csak egyoldalúságon alapszik az, hanem merő tájékozatlanságon. Valóban, ha még továbbra is szolgáltatásban kívánnánk maradni egy ily idealismusnak, úgy bünt követnének el egy egész világa ellen az emberi gondolatnak, a melynek magaslatára saját korunk oly nehéz küzdelmek árán bírhatta csak magát felküzdeni, — árulást követnének el a népek ellen, midőn ezek a tudománytól kérnek tanácsot. Mi gyakran vezették már félre a törvényhozókat az athenei nép történelmébe hagyományosan beleolvasott ábrándok!

Nem; nem arra van szükségek a népeknek, hogy őket az államtudományban az Örök Szép eszméje felől²⁾ oktassák. Nem az áll érdekükben, hogy műgonddal rajongani, de az, hogy minden irányban és komolyan fölvilágosodni tanuljanak. Vizsgáljuk meg hát behatólag, vonjuk kérdőre elfogulatlanul a tényeket: és a szerint fogjuk megítélni az athenei nép értékét az embernem történelmében, a mint ez a nép az ember-

nem értelmi, erkölcsi és anyagi erőinek fejlesztésében magát a közjó érdekében értékesíteni képes volt.

Kezdem a Kleisthenes demokráciájával.

Az eupatridák politikai hatalmát megtörte ugyan, de befolyásokat éppen nem semmisítette meg még Solon, midőn az állampolgári jogok gyakorlását a maga törvényhozása által fõlszabadította az öröklött, tisztán születési jogcímek alól, és vagyonképesítvényi fokozatokhoz kötötte a rangfokozatilag megállapított állampolgári jogkörök föltételeit. ²⁾

A történelmileg fejlett athenei alkotmánynak ezen vonása — **τιμοκρατία** — azonban mindinkább elhalványul az idők folyamában. Már Peisistratos politikai lángelméje ép oly ravaszul mint tünetőleg állította vele szembe az összes állampolgárok törvényelőtti egyenlőségének gondolatát, és miután sikerült is neki az erre irányzott mesterfogások egész sorozata által visszatartani a régi szabadság visszaszerzésének megkísérlésétől, úgy szólván, az összes kevésbbé előkelő családfájú és kevésbbé vagyonos állampolgárokat, ²⁾ művelt lelkületű fia, Hipparchos még fokozta ezen egyenlőségi áramlatot. Elűzik a Peisistratidákat. Nem azon salaktelt ³⁾ összeesküvés folytán, a mely a Harmodios és Aristogeiton nevét örökítette meg, — de mert a Peisistratidák fölvilágosult, népnevelésre törekvő politikája fölkelti a hagyományos népgondozás letéteményeseinek, a papságnak és a jósdáknak féltékenységét messze túl Attika határain. A Pythia rázúdítja a peisistratidákra Kleomenes spártai király hadait, — a népnevelő kényurak menekülnek: az eupatridák pártja pedig, mely jelszóúl hangoztatja vala a régi szabadságot, megrohanja most a Solon alkotmányának alapján szervezett négyszázas államtanácsot, — — hogy megdöntse a fönnálló jogegyenlőséget és a nemesség háromszáz tagjának játszassa kezére ismét — miként ez Solon előtt volt — az államhatalom oroszlánrészét. ⁴⁾ Isagoras, az eupatridák pártjának feje, már szervezni kezdi a spártai csapatok árnyékában, a föltámasztott régi államrendet: ekkor fölocsúdik a tömeg a maga dermedtségéből. Leveri thessaliali zsoldosok segélyével Isagorast, az eupatridákat; Sparta is fölhagy a beavatkozásával. ⁵⁾ A tömeg pedig egyesül a felségi jogkört gyakorló népgyülekezetben, — **ἐκκλησία**

— és elfogadja azon javaslatot, melyet a győzelmes néppárt vezére, Kleisthenes, tesz meg a Solon alkotmányának reformjára.

Kleisthenes rendkívül éles elmű politikus, a saját — egykor Sikyonban meglepő sikerrel kényúrkodott — nagyatyjának nagy fogékonyságéi tanítványa, és mint alkmaionida, egy átoksújtotta nemzetség ivadéka volt. Mint ilyen, nem valami bensőségteljes buzgalommal ragaszkodhatott azon hatalmi tényezőkhöz, a melyek első sorban az athenei államvallás közvetlen érdektársainak hajlamaiból szíják vala az életerőt. Volt is elég erkölcsi bátorsága, hogy átalakítsa egy jól választott pillanatban merész kezdeményezésével az öröklött athenei államhatalom alap-tagozatának egész szervezetét. Ez utóbbi 507-ben Kr. e. — midőn a Kleisthenes alkotmányreformja életbe lépett — még mindig azon négy ion phylén és azon nagyobb számú demoson *φυλαί, δήμοι* — nyugodott, a melyeket már Solon alkotmányreformja is érintetlenül vett, úgy látszik, örökbe korábbi századoktól. Hogy *δήμοι*-okra vagyis községekre már Kleisthenes előtt föl volt osztva az athenei állam területe, ez kiderülhet a Plátón »Hipparchos«-ából; hogy mindössze hány ily demos volt beosztva a Solon-féle alkotmány alapján a négy ősrégi ion phyle idején: ezt még csak megközelítőleg sem bírjuk ma már meghatározni. Tény azonban, hogy midőn Kleisthenes az új tíz phylét fölállította, ezekre nem ruházta át azok vallásszertartási és rokon természetű öröklött előjogait, hanem csakis azok politikai jogkörét, még pedig a központtal szemben, az eddiginél kevésbbé túlradó mérvekben. A tíz phyle ezentúl nem négyszáz, de ötszáz tagot választott évről évre bele az államtanácsba, — *βουλή* — a melynek tagjait hajdan Solon a négy phyle alapján négyszázban állapította volt meg.⁶⁾ Tíz lévén az új phylék száma, egy-egyre ötven választandó államtanácsbeli tag — *βουλευτής* — esett. Kleisthenes állította föl, úgy látszik, a hadvezérek — *στρατηγοί* — collegiumát is új szervezeti alapon: minden egyes phyle egy-egy strategost választván, az Attikában földbirtokkal vagy egyéb ingatlannal bíró athenei állampolgárok, ha nem kizárólag a pentakosiomedimnosok, vagy legfőlebb még a hippeusok közül, az évről évre megválasz-

tott strategosok száma is ennek folytán tízre emeltetett. Hasonló számemelés történt a többi már meglevő hivatal-collegiumok tagjaira vonatkozólag; nem tudjuk, állított-e föl Kleisthenes az apodektákon — ἀποδέκται: — kívül még egyéb új hivatalokat is: annyi azonban elvitázhatatlan, miszerint minden fontosabb állami állomás betöltésénél ezentúl a tiz phyle képezte a választók mellőzhetlen tagozatát; oly közege az athenei államhatalomnak, a melynek állomása az egész nemzet, az összes athenei állampolgárság szavazata által lett volna betöltendő, — ilyen állami közeg Kleisthenes által még nem állított föl. A Pythia maga is szentesítette nem sokára e tiz phylét, jóllehet csak kevéssel ezelőtt még a lakedaimonokat Isagoras támogatására vette rá mindenféle házi cselszövénynyel. Mi okozhatta e fordulatot a hangulatban? Valószínűleg azon hatalom fölmerése, a melylyel az új szervezet kifelé fenyegetőzött, ha nem azon nagy vagyon, a melynek szelídítő hatását akkor érezhette a Pythia, a midőn tudomásai vette nem csak azt, hogy Kleisthenes 10 új phylét állított föl, de egyúttal azt is, hogy a merész államférfiú egész tömegeit vette föl az rij phylékbe oly elemeknek, a melyek nagy vagyonnal, főleg ingóval rendelkeztek ugyan, de eddigelé a phyle-szervezetbe, már t. i. az öröklött négy ion phylébe nem tartozván, az athenei állam politikájára nyomatékos, közvetlen befolyást nem gyakorolhattak. Fölvette pedig Kleisthenes a tiz új phylébe egyfelől a metoikosok, fölszabadult rabszolgák és idegenek jelentékeny sokaságát, másfelől pedig mindazon szabad atheneieket, a kik mint orgeonok — ὀργεῶνες — szanaszét laktak az egymással földiratilag egybe nem függő δήμοι-ok kötelékében.⁷⁾ Kleisthenes valószínűleg új demosokat is kerekített ki, a minthogy azt mondják forrásaink, miszerint Kleisthenes a demosok számát százban állapította meg; a legnagyobb horderejű reformot azonban az által hajtotta végre, hogy tíz-tíz demost, daczára annak, hogy nem feküdtek földiratilag egymás mellett, egy-egy új phyle kötelékébe állított bele, és ez által megtörte a régi nemesség és öröklött nagy birtok azon politikai túlsúlyát, a mely éppen a négy régi ion phyle keretén belül feküdt, tisztán nemzetségi alapon nyugvó kisebb közületek, ú. m. demosok-, naukrariák- és

phratriáknak egymással földirati egybefüggéséből hatványozódott oly magasra. A műveltségnek aránylag oly alantas fokán álló emberek, mint a minők a Kleisthenes korabeli athenei állampolgárok átlag lehettek, nagyon megszokják, sőt idő folytán édesnek, majd nélkülözhetetlenek találják az együtt-lakás, tőzsomszédság vagy állandó közeli társadalmi mozzanataiból eredő politikai gyámságát az ősrégi fényű, nagyföldbirtokú családoknak, és ezek összes politikai, társadalmi tartozékainak; ha még ehhez vallásszertartási előjogok százados gyakorlása is járói, miként az athenei állam területén, úgy oly erővé izmosul az eupatridaság helyi befolyása, hogy lehetetlen azzal a haladni vágyó, központi tényezőknél sikeresen megküzdeniök. Ivleisthenes megértette ezt: azért szanaszét fekvő demosokból állította össze a maga phyléit; tudta, hogy az ily szanaszét fekvő demosok összesége oly társadalmi és gazdasági alkatot fog kölcsönözni a vele azonos phylének, miszerint kellőleg fogják magokat, ugyancsak az egyes demosok földiratilagos széttagoltsága folytán, érvényesíthetni azokban a homogalakt ős állampolgárok mellett a csak imént a phylék kötelékébe beosztandott orgeon állampolgárok, sőt a csak imént állampolgárokká avatott volt metoikok. fölszabadult rabszolgák és megtelepült idegenek is. Ezt jelenti azon szólásforma, miszerint Ivleisthenes a közigazgatás súlypontját a demosokra helyezte át.⁸⁾ — Kleisthenes minden egyes demos élére egy demarchost állított — *δημαρχος* — újjá szervezte a Solon által alapított naukrariákat. — *ναυκρατιαί* — valószínűleg akként, hogy ötvenben lévén megállapítva a Kleisthenes naukrariáinak száma, százban pedig a demosoké: két-két demos egy-egy naukrariát képezett egy-egy naukraros — *ναύκραρος* — alatt. A hadi hajók megépítése, fölszerelése és az e célra szükségelt pénzek kivetése, behajtása — ha nem egyéb adók behajtása is, képezte e kettős községi kapcsolatok, ezen naukrariák közigazgatási feladatát. Hogy a phratriák, — *φρατρίαί*. — a mint ezeket Kleisthenes újból szervezte s minden bizonynyal szaporította volt, — mily osztályrészt nyertek az állami ügyek közvetett intézésében, ezt éppen oly kevésbé tudjuk, mint azt, hogy alá voltak-e rendelve vagy nem a magok, bármi csekély államjogi jogkörökkel a demosok

felügyeletének, a phylék kötelékén belül, vagy pedig párhuzamosan működött-e a magok jogkörében a phratriák közigazgatása a demosokéval? Csak azt látjuk a forrásokból, miszerint a phratriák földiratilag egybefüggő területeken voltak elhelyezve.⁹⁾

Eddig azt hitték, hogy a sorshúzást, az állami hivatalok, valamint az államtanács tagjai állomásainak sorshúzás útján betöltését szintén Kleisthenes hozta be: forrásainkból ezt kiolvasni nem lehet. Alkotmánypolitikai követelmények hosszas mérlegelése folytán részemről azon meggyőződésre jutottam, miszerint, ha nem is lehet egész Ephialtes alkotmány-reformjáig (462—1 Kr. e.) elodázni e végzetterhes intézmény behozatalának epocháját, miként ezt Lugebil cselekszi, a legnagyobb valószínűség mégis a mellett szól, hogy a sorshúzás útján betöltött állami hivatalok és egyéb bizalmi állomások az Aristeides alkotmányreformjának — 477 Kr. e. — természetes folyományát képezték. E nézetet vallják Grote. Duncker és Müller-Strübing is; a minthogy már Perizonius, legalább kortanilag, ugyanezen álláspontot foglalta el.¹⁰⁾ Az ostrakismos behozatala azonban minden valószínűség szerint csakugyan Kleisthenes alkotmány-politikájára vall. Az eljárást, egy későbbi fejezetben, az athenei államintézmények, rendszeres tárgyalásának kapcsán fogom előadni; jelenleg csak annyit jegyzek meg, miszerint az ostrakismos jelentősége ezidétt is már ugyanaz volt, a mi az ötödik század második felében: ekklesiai szavazattöbbség által évről évre föltett kérdés alapján tíz évre eltávolítani az államból, illetőleg Athénéből oly férfiakat, a kiknek nagy vagyonnal és döntő politikai befolyással, vagy csak ez utóbbival fényelgő rendkívüli egyénisége a tömeguralom háborítlan továbbvirágzását veszélylyel látszott fenyegetni a nép, vagy legalább ennek többségének fölfogása szerint. Az eltávolítás azonban nem ejtett csorbát a sújtottnak sem vagyonún, sem állampolgári becsületén. Az a Hipparchos, a kit első ízben ért az ostrakismos Athénében, nem a Peisistratos, hanem a Oharmos fia volt. Androtion szintúgy mint Kleidemos az ő esetét egyébként csakugyan az előzőtt Peisistratidák párthíveinek későbbi üzelmeivel hozzák kapcsolatba. ⁿ⁾

Ennyi az, a mit forrásainkból a Kleisthenes alkotmány-reformjának részletei felől ma még megtudhatunk. Kleisthenesről és az ő alkotmány-reformjáról többen írtak, azonban műveik alig szállottak már Platonra, annál kevésbé Aristotelesre, s azon görögök is, a kik e nevezetes férfiúval irodalmilag foglalkoztak, nem származtak Athénéből. Athénben csak alantasabb foglalkozású névrokonait hurczolták a színpadra, ¹²⁾ Másfelől ne csodálkozzunk, ha ma már oly keveset tudunk ezen egész alkotmányreformról. Hisz Herodotos maga is csak futólag, pár sorral érinti azt! Igen, Herodotos szokott bőbeszédűségével beszélni el, hogy miféle tánczot jártak vala egykor a sikyoni Kleisthenes anyjának a kérői, s egész kedvveléssel időzik az athenei Kleisthenes nagyatyja által elköve-tett dévaj csintalankodásoknál, — magának, az athenei, kor-szakalkotó államférfiúnak összes alkotmány-reformjáról azonban csak annyit mond, hogy Kleisthenes tíz phylét csinált a négy phyléből, nevet adott az új tíz phylének, tíz-tíz demost osztott egy-egy phylébe, a phylarchok számát is négyről tízre emelte, sokat csinált a kevésből, vagy, ha tetszik, nagyot a kicsinyből, és ez által a nép hajlamait nagyban a maga részére hódította. Ennyi az mindössze, a mit Herodotos a Kleisthenes alkotmány-reformjáról az utókorral tudat. Mintha csak ez által akarta volna beváltani azon ünnepélyes Ígétét, hogy el fog mondani minden nevezetesebb eseményt, a mely a Peisistratidák elűzetésétől miletosi Aristagoras megérkezéig megy vala végbe Athénében!¹³⁾

De ha nem is ismerjük tüzetesebben a részleteket: annyit megtudhatunk mégis kútfőinkből, hogy a Kleisthenes által kezdeményezett alkotmány-reform nem minden irányban volt egyértelmű az állampolgári jogok tágításával. Jogtágítás volt, még pedig jelentékeny mérvben, hogy a Kleisthenes reformja alapján tömegesen jutottak bele immár most az állampolgárságba oly elemek, a melyek eddigelé mint metoikok vagy rabszolgamaradványok, és idegenek mélyen az athenei állampolgárság államjogi, magánjogi, büntetőjogi és perjogi színvonalá alatt állottak. Jogtágítás volt a tíz phyle föllállítása, a közigazgatás súlypontjának áthelyezése a demosokra. Jogtágítás volt a tíz strateg tiszti állomásának megszervezése

is. daczára azon nagyfontosságú jogkörnek, mely még ezután is fönmaradt a polemarchos számára. Ámde, hogy Kleisthenes benne hagyta a pentakosiomedimnosokat a Solon által rajok ruházott kimagasló jogkör, annyi rikitó előjog élvezetében: ez már oly jelleget nyom az ezidei athenei alkotmányra, a mely legkevésbé sem alkalmas arra, hogy beigazolja a modern idealisták rajongó dicsbeszédeit a Kleisthenes polgártársainak állítólag oly remekül megszervezett jogegyenlősége felől. Valamint Solon alkotmányozó törvényhozásának alapján, úgy most is, a Kleisthenes alkotmánya alapján, egyesegyedül az első vagyonfokú rangosztály tagjai, egyesegyedül a pentakosiomedimnosok lehettek még archonokká, és e magas hivatalból kilépték után az areiopag állambíróságának is bíráivá; miután pedig a kilencz archon ezidétt úgy a bírói és közigazgatási, mint a törvényhozást érintő ügyekben, sőt a polemarchos jogkörénél fogva még a hadügyben is a legfontosabb állami közegek tisztét gyakorolta a főnnálló államjog szabványai szerint: Kleisthenes, csakis azt lehet mondani, hogy alapjait rakta le a demokratiai szervezetnek, — még a szó ódon, athenei értelmében is nem pedig azt, hogy kifejtette a nép erejét a demokratia alapján. ⁴⁾ Nem tudjuk, hogy hány pentakosiomedimnos, hány hippeus, hány zeugita, hány negyedik vagyonfokú rangosztálybeli állampolgár volt időről időre az athenei államban, míg a Solon alkotmánya főnnállott. Plutarchos, ez a keczeli csevegő, elmondja ugyan régi kútfők nyomán, hogy hány rőf hosszúságúnak kellett lenni Solon rendeleté alapján azon zsinegnek, a melyen a harapós kutyákat Athénében át kell vala szolgáltatni;¹⁵⁾ ámde azt már nem tartotta Plutarchos érdemesnek kiböngészni a régi Írókból, sem a Metroon netáni maradványaiból, hogy hány állampolgár volt ezen Athénében ugyancsak Solon timokrat törvényei alapján összesen az archonságra, hány az államtanácsbeli tagságra, hány pedig csak arra képesítve, hogy szavazatjoggal bírjon az ekklesiában? Solon törvényhozásától a Kleisthenes reformjáig lefolyt vagy nyolczvanöt esztendő. Ezen nyolczvanöt év folyamába beleesik a Peisistratos és fiainak tvrannisa is, a mi azonban nem változtat a dolgon, mert sem Peisistratos, sem fiai nem szüntették be. minden egyenlőségi

politikájok daczára sem, a vagyoniakhoz kötött rangosztályokat. Nem ismerjük e rangosztályok tagjainak számarányait ezen nyolczvanöt évi időszak egyetlen egy időpontjából sem. Annyi azonban fölül áll minden kétségen, hogy e nyolczvanöt év folyamában a pentakosiomedimnosok rangosztályában még mindig számbeli túlsúlyban kellett lenniük az eupatrida és egyéb régi családfajú elemeknek, és ha a Peisistratos és fiainak tyrannisa annyira volt is képes emelni és megállandósítani a közvagyonosodást,¹⁶⁾ miszerint 507-ben Kr. e. nem eladósodott nyomorgókból állott többé a két alsó rangosztály nagy része, miként a Solon törvényhozásakor, hanem szintén többé-kevésbbé vagyonossá izmosult, előkelő uzsorások által többé nem feszélyezett, tehát szabadabban mozgó állampolgárokból: éppen ezért még inkább ki kellett élesednie azon ellentétnek, mely a túlyomó részben még mindig eupatrida s egyéb régi családfajú pentakosiomedimnosokat a többi rangosztálylyal, különösen a két alsóbb rangosztálylyal szembeállította volt. Azután mennyire fokozódhatott ezen ellentét, midőn Kleisthenes fölvette ezen alsóbb osztályokba, illetőleg a legalsó vagyonfokú rangosztályba a metoikok, rabszolgamaradványok és idegenek egész tömegeit! Hasztalan beszélnek a pentakosiomedimnosok magasabb műveltségéről. Ugyan hol van arra kútfőinkben csak a leghalványabb látszata is némi bizonyítéknak, hogy ne lett volna a hippeusok. zeugiták és a negyedik vagyonfokúak rangosztályában összesen akár tízannyi hasonműveltségi fokú állampolgár is, — a szó akkori értelmében — mint a hány ilyennel a pentakosiomedimnosok rangosztálya netán büszkélkedhetik vala? Állami tanfolyam nem létezett akkor Athénében, ez igaz; magántanítóktól nyerték szellemi kiképeztetésüket ezidétt kivétel nélkül a műveltebbek, a magántanító pedig pénzbe került, és így csakis azok adhattak szellemképző nevelést gyermekeiknek, a kik már bizonyos fokán állottak a vagyonosságnak. Ámde nem tehette-e meg ezt a szó viszonylagos értelmében akár az is, a kinek csak kétszázötven medimnos gabonája termett? Éppen Athénében volt ez lehetséges: hisz a Solon vagyonfokbeli rangosztályai az állampolgárokat csakis az ingatlan vagyon, a földbirtok mérvei szerint osztályozták; a, timokratiai rend-

szer alapján, melyet érvényben hagyott a Kleisthenes alkotmány-reformja, az ingó vagyon egyáltalán nem jött még tekintetbe. Az athenei állampolgárok századok óta szenvedéllyel üzték, ha nem is a gyáripart, — mert ezt rabszolgák vagy legfőlebb metoikok végezték — hát legalább a kereskedelmet. és mint derekas hajósok, messze világtájakon hozták forgalomba Attika és gyarmataik árucikkeit. A mióta Peisistratos birtokba vette Sigeiont,¹⁷⁾ föl is lendült kereskedelmök eddigelé el nem ért mérvekben. Jelentékeny tért nyitott ez a vagyonszerzésre, főleg a legalsó vagyonfok állampolgáira nézve. Hisz éppen ezen legalsó vagyonfokú állampolgárokból kerültek ki rendszerint a hajósok. Bevezett tény, hogy e körülmény folytán a negyedik vagyonfok állampolgárai sűrűn érintkeztek Samossal, Miletossal, Ephesossal, Syrakusával, Akragassal, Metaponttal, Krotonnal és Eleával, sőt Naukratissal, szóval az akkori szellemvilág oly góczpontjaival, a melyekben évről évre megfordulni, szerződéseket, még pedig mindenestre írott szerződéseket kötni, az ottani művelt elemekkel vendégbaráti viszonyba lépni, igen, mindez az athenei negyedik vagyonfokú állampolgárra nézve egyfelől a gyakorlatias művelődés tanfolyamát, másfelől pedig a vagyonszerzésnek oly esélyeit jelentette, a melyek csak éppen annyira kilátásba helyezhették otthon növekedő gyermekeik számára a magántanítót és az akkori szellemi képzés egyéb segédeszközeit, mint a mennyire kilátásba helyezheti vala a pentakosiomedimnosok gyermekeinek a juhok gyapja, a méhek méze, a kecskék, tulkok húsa, vagy a rozs-, árpa- meg olajtermés. Azt pedig, hogy a pentakosiomedimnosok közül szellemileg ezidétt Athénében csak egyetlen egy is belemagaslott volna — messze fenn a közepes athenei műveltség fölött — az irodalom történelmébe: ezt csak azok állíthatnák, a kik tán ott valahol az Athos hegyének kolostoraiban Kleisthenes oly bölcsész, történetírói vagy költői kor- és honfitársainak nyomait fedeznék föl, a kikről még eddigelé a görög irodalom történelmében soha sem olvastunk.¹⁸⁾

Nem csoda tehát, ha a pentakosiomedimnosok előjogai az összes archonságokhoz, többek közt a polemarchos, — **πολέμαρχος** — döntő horderejű hivatalához még a Kleisthenes

által kezdeményezett alkotmány-reform keresztülvitele után is nyomasztólag súlyosodhattak Athénében az állampolgári önérzetre. Hisz az, hogy terem-e valakinek legalább is ötszáz medimnos gabonája vagy ötszáz metretosnyi olajtermése? Ebben nem az állampolgárok egyéni érdeme, közszolgálat, lelkiismeretes, magán természetű fásztó munkálkodása adta meg a siker áldását a gondtelt családfeleknek, hanem az öröklött földbirtokterület mekkorasága, a kedvező időjárás, mindenekfölött pedig a kellő időpontokban beköszöntő, kellő mennyiségű eső! Ha tehát a Kleisthenes reformja érintetlenül hagyta a pentakosiomedimnosok azon előjogát, hogy csak ő közölök vezethesse valaki az athenei állam legfontosabb ügyeit, a kisebb évi jövedelmű állampolgárok sok ezrenyi tömegéből pedig a legfontosabb bírói, közigazgatási és katonai hivatalra senki, még a legnagyobb képesség, képzettség, tapasztalat, érdem és feddhetlen jellem mellett se juthasson: úgy ez korántsem volt oly vonás, a mely valami szerfölött épületes hangulatot ébreszthetett volna az athenei állampolgárság értelmi és erkölcsi színejavának kebelében, avagy elnémíthatná a modern kétkedők éppen nem lelkesedéstelt nyilatkozatait a Kleisthenes által reformált athenei alkotmánynak állítólag oly magasztosan szabadelvű szelleméről. De voltak az athenei államéletnek, még a Kleisthenes által reformált alkotmány alapján is, jóval sötétebb vonásai, mint azon lelki szegénysége a törvényhozásnak, a mely ötszáz medimnosnyi gabnaterméshez köti vala a legmagasabb állami hivatalok és a legfőbb hadi parancsnokság elérhetésének föltételeit. Solon nem csak nem gondoskodott az ifjúság szellemi kiképeztetéséről, ¹⁹⁾ nem csak nem tőn semmiféle lépést az értelmi munka megkönnyítésére és méltó elismertetésére az állam részéről: de meghagyta az Eumolpidák azon hagyományos előjogát is, hogy saját belátásuk szerint értelmezhesék ezen magas családfajú papi nemzetség illetékes tagjai az úgynevezett nem-írott törvényeket, — *ἀγραφοὶ νόμοι* vagyis, hogy bárkire is ráolvashassák, hogy egy vagy más nyilatkozata vagy tette által megsértette az államvallást és az erkölcsöket, — és így főben járó bűnvád alá vonathassanak bármely athenei állampolgárt is, bármely pillanatban, a nélkül,

hogy ezen előjoguk gyakorlásának mikéntjéért bárkinek is felelősséggel tartoztak volna az atkenei államban.²⁰⁾ A művelődés történetírója ezért sem Solont, sem Kleisthenest szemrehányással nem illetheti: hisz hogy merészelhettek volna ők egy ily gyökeres reformra gondolni még, midőn az athenei állameszme maga is oly közvetlenül az államvállás hagyományáiban gyökerezik vala? Ámde az emberi művelődés, politikai és társadalmi haladás történetírója kell, hogy figyelmeztesse az Eumolpidák ezen előjogára a modern rajongókat: nem mellőzheti, hogy az athenei államélet e vonására rá ne mutasson és azt ne mondja: ime, egy oly intézmény, a mely nem annyira a modern gondolat szabadságot juttatja eszünkbe, mint a vallás szolgáinak fölvilágosodás-ellenes uralmát a szellemileg még gyámolatlan tömeg fölött, meg az inquisitót!²¹⁾

Még sötétebb mozzanatát mutatja az athenei társadalomnak és államnak a rabszolgaság. Gondoljuk csak meg, hogy az athenei állam területén ezidétt körülbelül húszezer teljesen szabad felnőtt férfi, azaz állampolgár és több mint negyedfélszázezer rabszolga volt. Ne higyük, hogy ez állapot gyötrelmeinek emlékezetét örökre letörölhetjük az utókor előtt, ha azon görög író szavaira hivatkozunk, a ki azon bosszankodik, hogy mért részesültek a rabszolgák Athénében emberségesebb bánásmódban, mint például Ohiosban, Aiginában vagy a Peloponnesos rabszolgatartó államaiban. Ezen emberségesebb bánásmód nagyon is viszonylagos fogalom - volt. Az áll megírva a Bekker gyűjteményében, hogy valahányszor új rabszolgát hoztak egy athenei állampolgár házába, fölkelt az úrnó és egy egész edény fűgét, datolyát, diót és egyéb csemegét borított ki rája, annak példázgatására, hogy jó dolga leend a házban, föltéve, hogy magát jól fogja²¹⁾ viselni. Megengedem; ámde mit bizonyít ez a jó bánásmód mellett egy egész életre? Athénében a rabszolga nem ment ekkor emberszámba, még csak annyira sem, mint körülbelül egy századdal később, Antiphon szónok korában. Kleisthenes polgártársai pert kezdhettek ugyan — *γραφῆ ὕβρεως* — azon állampolgár ellen, a ki az ő rabszolgájakat bántalmazta: de nem azért, hogy ez által a bántalmazó a megsebesült rabszol-

gának fájdalmat okozott, hanem azért, mert őt ez által a tulajdon gazdjára nézve hosszabb-rövidebb időre munkaképtelenné tette. Ha bizonyítékra volt szükség, akár a legjelentéktelenebb magánjogi perben is bármely rabszolgatartó állampolgár tartozott a maga rabszolgáit a kínpadra — *ἐς βίασανον* — följánlani, hogy ott a kínpadon elejtett jajszavaikból derítthesse ki a vizsgálat a ténykörményt vagy akár magát a tényálladékot a felperes részére. Viszont, ha valaki bármi csekély vétséggel is vádolva lőn, első teendője az athenei perjog értelmében az volt, hogy följánlotta a maga rabszolgáit a vizsgálóbírónak: kínozzák őket, a hogy akarják, de nem lesznek képesek belőlök a gazdájok ellen semmiféle kínzással, semmiféle bizonyítékot kisajtolni.²²⁾ Az athenei állampolgár bármikor bérbé adhatta a maga rabszolgáit bárkinek is bányamunkára, teherszállításra vagy bármily egyéb lealázó, testroncsoló napszámra, akár valamely igavonó házi állatot: a mit ez eltiport emberi lények véres veritékkel napról napra, évről évre kerestek, ez az összeg éppen csak oly törvénybiztosította jövedelme volt az athenei állampolgárnak, mint a mi számára a saját malaczainak piaci elárúsításából befolyik vala. A rabszolga igavonó házi állat: ez a fölfogás hatja át az athenei jog egész rendszerét; és valamint a saját barmát az athenei állampolgár szabadon erőltethette a tehervonásra, míg csak az meg nem szakadt, szintúgy szabadságában állott az atlienei állampolgárnak a maga rabszolgáját addig korbácsolni, míg csak az erejét fölülmúló kegyetlen munkában ki nem lehelte a lelkét. Egyszerre, minden formalitás mellőzése nélkül, megölnie ugyan még a saját maga rabszolgáját sem volt egyetlen egy athenei állampolgárnak sem szabad: de egy kis formalitás betartásával ledőfthette az athenei állampolgár a saját, akár öröklött, akár csatában elfogott, akár pénzen vásárolt rabszolgáját bármi csekély ok miatt is, vagy akár pusztá szeszélyből, és még, ha túl is tette magát az előirt formákon, ha be sem várta a rabszolga ledőfésére följogosító bírói ítéletet — még ekkor is mindössze csak az a kellemetlenség esett meg — az athenei büntetőjog értelmében — a rabszolgagyilkos athenei állampolgáron, hogy egy csekély pénzbírságot kellett fizetnie.²³⁾ Három nemzedékkal később, valószínűleg

Euripides emberbaráti költészetének hatása alatt, napirendre jött Athénében mégis annyi könyörület, hogy szokássá vált eladni azon rabszolgákat, a kik a gazdájok kegyetlensége ellen panaszkodtak: merő szokás, a műveltebbek társadalmi hódolata a közszeméreméretet irányában, de nem törvény volt ez — *πρᾶσιν αἰτεῖν* — akkor sem; és ha Gilbert mégis ez utóbbit állítja: úgy részemről csak azon kérdéssel felelhetek e föltevésre, hogy hát mire való volt akkor Athénében a Theseion meg az Erinyák temploma által éppen a gazdájok halálos dőfése elől menekülő rabszolgáknak nyújtott menedékjog, ha Athénében törvény biztosította volna a rabszolgák számára a *πρᾶσιν αἰτεῖν*-t, és maga a jogrend vette volna már őket ótal-mába embertelen gazdáiknak villogó gyilkai ellenében? ²⁴⁾ Nem; Athénében nem volt biztos a rabszolga élete szemben az ő törvényes urával még ebben az időben. De ez még nem a legsötétebb vonása az athenei államnak. Köztudomáson van, hogy Athénében, valamint egyéb görög államokban is, a rabszolgák ivadéka, ha csak föl nem szabadultak, nem birtak, vagy csak kivételesen családot alkotni két-három nemzedéken keresztül, de a legtöbb esetben tán már az első nemzedékben sem. Fölszabadulni pedig, rendes időben, midőn nem fenyegette az athenei államot külfáború folytán a végromlás veszedelme, vajmi csekély százalék szokott fölszabadulni évenként. Hová lett tehát a többi, sok százezernyi rabszolga termékenyítő, családi életre hivatott emberi erőmennyisége? íme egy elhanyagolt kérdés a maga egész borzasztóságában. ²³⁾

Ily sötét képet tár föl az athenei demokratia. Kleisthenes alkotmányreformjának korából, nem a fölszinen elfogúlt örömtől ragyogó szemekkel végig surranó, hagyományosan orthodox történetíró, de a társadalmi és állami viszonyok mélyébe tárgyilagosan behatoló államtudományi bűvár előtt. Herodotos fölkiált, hogy íme mily nagy dolgokra képes az isegoria, *ἰσθηριή* — az athenei szabadság! Igaz, mutat az athenei állam nemzetközi történelme a Kleisthenes alkotmányreformját követő évtizedek folyamából bizonyos emélyt, sőt már tizenhét év múlva az alkotmány reformja után oly diadalmas csatákat, a melyeknek riadozó dicsőségétől még ma is visszhangzik a föld, és visszhangzani fog ezentúl is, míg csak

többre fogják becsülni az emberek, még a születési joggal kapcsolatos magas vagyonfok uralmi túlsúlyára alapított politikai szabadságot is, holmi Susában székelő nagy király trónjának árnyéka előtt görnyedező oktalan, ostorcsapáshoz szokott milliók ezredéves szolgaságánál. Ámde az államtudomány föladata nem az, hogy lehetőleg eszményi fokra igyekezzék emelni azon hadi tettek nagyszerűségét, a melyeket az egymással háborúzott két fél közül csakis az egyiknek — ez esetben a görögnek és főleg az atheneinek egyoldalú előadása után ²⁶⁾ örökít vala meg a történelem; nem ez az államtudományi kritika föladata, hanem az, hogy kellő körültekintéssel mérlegelve meg az összes hadászati, politikai és társadalmi körülményeket, lehető biztonsággal földerítse a tényeket a magok állami, társadalmi jelentőségében, hogy az ekként földerített tények alapján azután ki bírja vonni úgy az alkotmány-politikára mint a gyakorlati politikára nézve a tanúságokat. Már, ha e szempontot valljuk magunkra nézve irányadóí: akkor egészen más világításban fogjuk látni úgy nyomban a Kleisthenes alkotmány-reformja után az atheneiek által Euboiá és Boiotiá népei fölött elért sikert,²⁷⁾ mint a 490-ben, 480-ban és 479-ben a persa világbirodalom iszonyú hadi tömegei fölött kivívott győzelmeiket. Ha volt a lelkesedésnek része már az euboiák és boiotok fölött aratott győzelmekben: úgy a fönnebbiek után aligha fogjuk azt hihetni, hogy csak azért szállt volna síkra az athenei nép a most érintett népek ellen, mert eszményi czélok lebegtek előtte, mert el volt tán telve — az összes athenei nép a maga egészében — a Kleisthenes alkotmány-reformja által osztályrészéül jutott szabadság — *ἰσηγορίη* iránti lelkesedéstől. Mindössze csakis az újonnan fölszabadult athenei állampolgároknak — csak imént még metoikokuak, rabszolgáknak, idegeneknek — lehetett okuk a szokottnál nagyobb hévvel rontani az ellenség csatasoraira: mert ezeknek és majdani utódaiknak telek — *κρηπυυῖαι* — lón a leverendő ellenség földéből ígérve.²⁸⁾ Jól ütköztek: el is vették a jutalmát. Csak a chalkidiai Hippoboták elfoglalt birtokaiból több mint négyezer athenei polgárnak jutott kleruchia. A pentakosiomedimnosok pedig nagyot lélegzettek, hogy politikai előjogaik egyedárúsága négyezer

szegényebb sorsú polgártárs eddigi jelenléte által okozott aggodalmak nyomása alól ily könnyű szerrel fölszabadult.

De hasztalan keresünk a kútfükbén oly nyomok után is, a melyekből kitűnnék, hogy csakis az önzés minden salakjától ment, eszményileg nemes védelme a saját szabad intézményeiknek keverte volna bele az atheneieket a persa háborúba. Eppen ellenkezőleg csakis azt látjuk forrásainkból, hogy a persa háborúba az athenei népet ennek oly természetű viselkedése dönti vala, a mely legkevésbé sem vall egy eszményileg szabadságszerető nép méltó önértetére. Herodotos tíz talentomot kapott jutalmul — Anytos ²⁹⁾ indítványára — az athenei néptől, azért, hogy megírta a persa háborúk történetét a maga munkájában. Herodotosra csakis Plutarchos kritikátlan csevegése foghatta rá, hogy nem volt kellő elismeréssel az atheneiek hadi érdemei iránt a persákkal vívott csaták ecsetelése alkalmából; a legtöbb görög történetíró töredéke, valamint egyéb nyomok is arra hagynak következtetni, hogy Herodotos nagyon is előzékenyül irta meg az atheneiek hőstetteit — első sorban az athenei nép számára. Kirchhoff mondja, nem én, hogy Herodotos a Perikies pártjának szolgálatában állott; Perikies pedig nem kevésbé származott az alkmaionidáktól, mint Kleisthenes maga. És mit mond Herodotos a maga ötödik könyvében? Azt, hogy az atheneiek magok fordultak tüzetes követség által legelőször a persa király közegeihez, hogy véd- és dacszövetséget köthessenek a milliók emberi méltóságát lábbal taposó barbár nagy királlyal.³⁰⁾ Az atheneiek mentek húszer hajóval a lyd partoknak, hogy elrabolhassák azon kincseket, a melyeknek töméntelenségét miletosi Aristagoras előttök oly elragadólag ecsetelte volt. Pöl is gyűjtötták Sardeist: de nem azért, mintha az ion partokon rabigában nyögő görögöknek akartak volna ez által politikai szolgálatot tenni: hanem azért, hogy ne kelljen a Melanthios hajórajának méltó zsákmány nélkül hazatérnie.³¹⁾ A persa király közegei tudni sem akartak az atheneikkel — ezen előttök oly csekély néppel kötendő véd- és dacszövetségről: az atheneiek akarták ezt ismételt, egy szabad néphez nem illő, csengéseikkel a barbár nagy király satrapájától kieszközölni. »Jó, adjatok tehát földet és vizet a hódolat

jelül.« így szólt a satrapa az athenei demokratia követségéhez. Ott volt a követségben maga a legnagyobb akkortájbeli athenei államférfid, Kleisthenes is.⁸²⁾ És Kleisthenes, az athenei demokratia e büszkesége, Herodotos szerint az athenei szabadság tulajdonképeni megalapítója, — ἰσχυροῦς — egész készséggel fölajánlotta a barbár nagy királynak a hódolat jelvényeit; többi követtársa hasonlóképen. Valóban oly diplomatiai fogás lehetett ez a legjobb esetben, a mely éppen nem vall valami eszményileg magasztos fokára egy szabad köztársaság legelső, sőt alkotmányozó vezérferfia szabadságszeretetének. Az igaz, hogy később, midőn már látták, hogy esengéseik nem vezethetnek célhoz, fölháborodtak odahaza a népgyűlésben magok az atheneiek és félretették a diplomata modorú eljárást. Igen, de ez által meg a nemzetközi jognak vallásos kegyelettel ápolt sarkételét szegték meg: mert egyszerűleg kútba dobták³³⁾ a persa király követeit. Tehát éppen annak a királynak a követeit, a kinek satrapája előtt oly önlealázólag, ismételve esengtek a véd- és dacszövetségért. Hippias visszahívását is követelték volt már ekkor a persa királylyali véd- és dacszövetség föltételül. Hogy ezen fölháborodott az athenei felségjogokat gyakorló népgyűlés: ezen nincs mit megütköznie még a leghiggadtabb államtudományi bűvárnak sem; sőt természetesnek fogja ez találni, hogy nem akarta e nép Peisistratos méltatlan fiát cserébe venni a szabadságért. Ámde a nemzetközi követek megöletését nem mentheti ki semmiféle hivatkozás a szabadság szeretetére, az államtudomány előtt, a minthogy nem hitetheti el az elfogulatlan bűvárral, hogy az athenei nép eszményileg magasztos szabadságszeretetére, és nem e nép politikai éretlenségére és alantas fokú önzésére vall még mindazon salak is, a mely Marathon³⁴⁾ (490—489), Salamis³⁵⁾ (480) és Plataiai³⁶⁾ (479 Kr. e.) emlékeztetéhez tapad.

Ily salak pedig ugyancsak tapad hozzá bőségesen. Hogy kivonulnak teljes erővel a persa hadak elé a marathoni síkságra: ez még korántsem jelenti azt, hogy mint független államot alkotó nép életükkel, vérükkel akartak helyt állani a politikai szabadságért. Hem annyira valamely fenkölt eszme lelkesítő ereje állította a tízezer athenei állampolgárt fegy-

verbe: mint azon nagyon is prózai aggodalom, hogy. miután boszút állni jönnek a persa hadak a meggyilkolt követekért, ha nem védelmezik magokat éltők végső lehelletéig, éppen oly sors érheti őket, mint a minő Miletos veszedelmét teszi vala oly rettenetessé.³⁷⁾ Phrynichos színpadra hozta az öldöklés e tragikai jeleneteit: és az athenei állampolgárokra Phrynichos darabja oly elrémítőleg hatott, hogy jelentékeny pénzbírságra ítélték el bíróilag a költőt csak azért, mert ily tárgyat mert a színpadra hozni. Ugyanaz a nemzedék, a mely nem bírta egyszernél többször elviselni a színházban a Miletos veszedelmének rémjeleneteit, ugyanezen férfinemzedék vonóit ki jó-részt most a marathoni sikra a persák elé. Kivonult az élet-halálharczra: de kútfőink ezen alkalomból még mitsein tudnak az athenei szabadságszeretet lelkesedéséről. Herodotos szerint maga Miltiades attól tart a hadi tanácsban, hogy, ha azonnal meg nem ütközik a sereg, az athenei nép hangulatában nagy fordulat fog előállni: át fog csapni³⁸⁾ a persapártiak — ὄστε μῆοισα — részére. Hogy pedig Herodotos nem alaptalan vélelmet bocsát e soraiban világgá: szomorúig beigazolja ezt azon összeesküvők merénylete, a kik, míg polgártársaik a halál tusáját vívják vala Marathon síkján nejeikért, gyermekeikért, családi tűzhelyükért, oda fönt Pentelikos hegyének ormán bujkálva, egy nem sejtett pillanatban fölemelik a fehér pajzsot³⁸⁾ a messze csillámló napsugarak özönébe, hogy jelt adjanak a persáknak a végzetes mozdulatra, és tulajdon athenei czinkostársaiknak a legfertelmesebb hazá-árulásra. Az összeesküvők célja nem sikerült. A túnyomó persa haderőt megtörte az athenei tízezer hoplita és a hozzá-jok csatlakozott plataiaiak élén, Miltiades hadvezéri ügyesége. A persák visszavonultak: a görögök és ezek közt első sorban az atheneiek világra szóló győzelmet vittük ki. így beszélük ezt el legalább magok a görögök, higgadtan szólván e fegyvertényről Ephoros, Theopompos,⁸⁰⁾ a hazafias büszkeség hangján az attikai szónokok, a kik száz és százötven évvel később hirdetik vala az elődök ragyogó tetteit az athenei szószékről, és halikarnassosi Herodotos, a ki ötven-hatvan évvel később,⁴⁰⁾ föltűnő részletzéssel írta le a marathoni csatát.

De fogadjuk el a tényeket, úgy a mint ezeket Herodotos könyveiben megírva találjuk. Vajon szabad-e azért, mert e győzelem fényes volt, szemet hunynunk azon népjogtípró, erkölcstelen magaviselet fölött, a melyet az athenei nép nyomban a kivívott csata után tanúsított? Nem fektetek súlyt azon híradásra, hogy Kallias, eleusisi daduch, tehát állami főméltóság, s amúgy is az athenei társaság egyik legelőkelőbb tagja, mindjárt a csatanap éjjelén megjelent a marathoni térségen és ott leöldösve a halállal küzdő persa nagyok nehéz sebesült sarjait, közönséges rablógyilkos módjára fosztogatta ⁴¹⁾ ki azokat. Nem e történetk-e kétes hitelessége süti rá az erkölcstelenség bélyegét a győzőre. Elég anyagot és jogcímet szolgáltat erre a történetírónak már azon szerep is, a melyet az athenei nép a csatanap hőseivel, Miltiadeszel szemben játszott végig a felségjogot gyakorló népgyűlésen és a bírói székben. Valóban már maga Miltiades sem volt az az alak, a melyért lelkesülnie lett volna szabad egy népnek, s a melyről joggal hirdethetnék a századok, hogy mintaképül szolgálhat még a legkésőbb utókor népeinek is a szabadság eszményi szeretetében. Szépen hangzik, midőn azt halljuk felőle, hogy nem kért a kivívott győzőimért egyéb jutalmat hazájától egy szerény olaj ágnál; fokozza bennünk az emelkedett hangulatot, midőn arról értesülünk, hogy még ezen szerény olaját is megtagadta tőle a felségi jogkört gyakorló athenei nép, nehogy egy ily kitüntetése által a hadvezérnek sértve érezhessék magokat ⁴²⁾ a közvitézek: ámde ne feledjük, hogy minő volt az előélete Miltiadesnek és vegyük fontolóra azokat, a mik nyomban a marathoni győzelem után közte és az athenei nép között történtek. Miltiades athenei állampolgár volt ugyan, de életéveinek javát vérségi köteléken mint holmi gyarmati zarnok a távol Chersonnesosban töltötte. Nem a szabadság szeretetének tanfolyamában edzette ő itt meg a lelkét az athenei hadvezérségre; nem, hódító hadi kalandokra száguldozott ő szerteséjjel a Chersonnesos független törzsei közt, és hírnévre — Marathon előtt — a görög világban csak az által tett, hogy egymásután tiporta el bérencz csapataival a Chersonnesos törzseinek szabadságát.⁴³⁾ Letiporta ő, szintén bérencz fegyverhatalommal, Lemnos népének szabadságát is.⁴⁴⁾

Hogy történhetett tehát, hogy az athenei nép őt a persák elleni szabadságharcában mégis hadvezérré választotta? Bizonyára csak úgy, hogy nem gondolt a magára zúdított veszély pillanatában az athenei nép sem a magasztosan eszményi szabadságszeretet követelményeire, sem egyéb tekintetekre. hanem csak arra, hogy oly férfiúra bízsa a sorsát, a ki már tapasztalt hadvezér hírében állt. Atyai részről rendkívül magas családfája nem kevésbé ajánlotta őt az athenei fölfogás hajlamaiba, mint az a körülmény, hogy apósa, bár idegen, legalább fejedelem⁴⁵⁾ volt. Jóval szigorúbb megrovást érdemel azonban Miltiades rablóhadjárata Páros ellen, — szintűgy azon féktelen dühöngés, a melynek ő csak azért, mert e rablóhadjárat nem sikerült, kevéssel a marathoni győzelem után, áldozatul esett.

Miltiades csakhamar a marathoni csata után hajóhadat kért a felségi jogkört gyakorló athenei népgyűléstől. hetven hajót, hogy »megrohanhasson egy oly országot, a hómét nagyon sok aranyat fog majd az atheneiek számára hazahozni.« Ezen nyilatkozat természetesen nem annyira egy magasztosan eszményies szabadsághős, mint inkább egy őszinte rablófőnök beszédmódjára emlékeztet: de Herodotos szóról szóra e szavakkal örökítette meg Miltiades liadikaland-tervének megokolását; ha tehát férhet is kétely hozzá, hogy Miltiades 489-ben másként árnyalta is a maga kifejezéseit a népgyűlés előtt, mint a hogy ezt Herodotos a maga könyvében vagy hatvan évvel később cselekszi vala: annyi kétségbevonhatlan, hogy az atheneiek átlagos gondolkozásmódját Herodotos nagyon jól ismerte, ezt maga iránt folyton jó hangulatban tartani igyekezett és így bizonyára csakis oly szavakat ad Miltiades ajkaira, a melyek nem fogtak föltűnni valószínűtlenül Athénében. Legyen bárhogy, az athenei, felségjogkört gyakorló népgyűlés megadta Miltiadesnek a hetven hajót, daczára annak, hogy nem tudta hova, minő nép ellen akarja őket Miltiades vezérleni? Miltiades csak annyit adott értésére a népgyűlésnek, hogy oly országra vezeti őket, a hol sok az arany, azt azonban, hogy melyik ez az ország? titokban akarta tartani.⁴⁶⁾ Az athenei nép tehát azt sem tudta, ellenséget megsarczolására, meghódítására, avagy egy eddig vele

baráti lábon állott állam kifosztására indul-e meg az atieni hajókkal a hadvezér és mégis rendelkezésére bocsátotta ⁴⁷⁾ e jelentékeny haderőt. És mi történik?

Miltiades Páros ellen intéz a hetven hajóval egy valószínűségi rablóhadjáratot. Körülveszi a szigetvárost és száz talantont követel annak lakóitól azon ürügy alatt, hogy birság leendett ez-a múltért és biztosíték leendett ez a jövőre Páros magatartásáért. De hát mit vétett Páros az athenei állam ellen tulajdonképpen? Két hajóval⁴⁸⁾ volt kénytelen csatlakozni a persa hajóhadhoz, Herodotos szerint, ez volt összes bűne Athén ellen. Tehát merő meghajlás a kérlelhetetlen túlerő előtt, a mely különben megsemmisítette volna nyomban Páros népét, ha nem állítja ki a tőle kiránt két segédhajót.

A parosi nép azonban nem volt hajlandó megadni a száz talantont Miltiadesnek. Ostromra került a dolog. A roham nem sikerült. Miltiades belemegy ekkor egy cselszövény hálójába; találkát fogad el Timótól, a papnőtől. Ez odaédesgeti őt a szentély közelébe, a hol egy nem várt pillanatban valami rejtélyszerű látványosság tárul föl Miltiades szemei előtt. Az athenei hadvezér tele van babonával, — megrémül, és ijedtében nekiszalad egy sövénynek; át akarja ugrani, de elesik és kificzamítja a lábát. A ficzamadásból veszélyes seb, ebből oly nagymérvű üszkösödés lesz, hogy életveszélyes állapotban szállítják haza Athénébe.⁴⁹⁾ Hazatérnek az athenei hajók is, arany nélkül. Ezen azután fölbőszül az athenei nép, és mert Miltiades nem hozta haza azt a sok aranyat, a melyet az ekklesiában polgártársainak, vagy ha úgy tetszik az athenei államnak, ígért, — bíróságot ül a marathoni győző fölött. Igen az athenei nép nem könyörül az ő iiszöktelt sebein: elítéli őt, a marathoni győzőt, a haza megmentőjét, ötven talentomnyi birságra, oly nagy összegre, melyet ez nem bir rögtön kifizetni. Miltiades, a marathoni győző, meghal a börtönben. Ez a tények epilogja a marathoni dicsőség fölött. Csak Herodotosból tudjuk mindezt: egyéb források ez érdekből nem szálltak, vagy csak hitelt nem érdemlő alakban, korunkra. Lehet, Herodotos egyéni ecsetvonása belevegyül itt már a történelmi valóság színezetébe: ámde még ez esetben sincs joga a kritikának fölmenteni akár Miltiadest, akár az athenei népet amazt a

népjogtiprás, emezt a politikai éretlenség, s hálátlanság, mindkettőt a legalantasabb fokú önzés vádja alól. Mert bármennyire félrevezethették is Herodotost a történetkéek kedvelői a Timóvali kaland részleteire nézve: tény, hogy Miltiades az athenei nép rendelkezését akarta kirabolni Páros szigetének semmi esetre sem persaharát lakosságát; tény az is, hogy azért ítélte el az athenei nép Miltiadest, mert ez nem hozta meg Athénébe azt a tömérdek aranyat,⁵¹⁾ a melyet ő az athenei népnek a hadjárat engedélyezése fejében Ígért. Akár volt magán boszúra oka az athenei hadvezérnek a parosiak ellen, még korábbi évekből, akár nem volt: tőle, ki csak imént vezette diadalra egy szabad nép hadseregét a barbárok iszonyú tömegei ellen, — ő tőle, a kit most az athenei nép föltétien bizalma környez vala, menthetetlen eljárás volt rablásra, egy testvérnép kirablására uszítani egy tájékozatlan tömeget; az athenei nép részéről pedig belemenni e rabló hadjáratba, nem is tudva hogy ki ellen? Ez még akkor is szánalomra méltó lelkeségénységről tett volna tanúságot, ha nem is sütné még rá, mint a hogy teszi, az arany utáni erkölcstelen vágyakodás az aljasságot. De hogy hálátlan is volt az athenei nép a marathoni hős iránt, midőn iiszöktelt sebei daczára börtönre vetette rögtön, mert nem bírta azonnal leróni a bíróság előtt a roppant pénzbírságot: ezt érezni fogja minden elfogulatlan tanulmányozó, a ki a kútföket tárgyilagos kritikával olvassa. Grote védelme alá veszi az athenei nép eljárását, azt hozva föl okúi, hogy Miltiades veszélyessé válhatott volna az athenei népre,⁵²⁾ a mely csak imént szabadult föl a Peisistratidák tyrannisa alól. Sajátszerű fölfogás a jogrendről és az alkotmányos élet követelményeiről. De még egy tömeguralomban élő nép valódi életérdekeiről is. Hisz ha szabad, sőt észszerű lett volna a népre nézve hamis vád-czím alatt elítélni, börtönre vetni a halálosan megsebesült marathoni győzöt, csak azért, mert fölöle némelyek, tán éppen vetélytársai, irigyei, régi haragosai azt híresztelték, hogy a tyrannis után vágyakodik: hisz akkor szabad lett volna, sőt észszerű, bármely más állampolgárt is föben járó pörbe fogni, elítélni, bármely pillanatban, holmi légből kapott hamis vádczímek alapján, csak azért, hogy ártalmassá ne lehessen egyikre vagy másikra

nézve azon politikai tekintélyek közül, a kik éppen akkor az ekklesiában biztos szótöbbség fölött rendelkeztek. Grote nem bír fölhozni egyetlen ténykörülmenyt sem, annál kevésbbé közvetlen bizonyítékot annak beigazolására, hogy Miltiades akár pártot szervezett, akár összeesküvést szítogatott, akár egyéb utat megkísértett volna holmi államcsíny elkövetésére.⁵³⁾ Sem Herodotos, sem Ephoros, sem Cornelius Nepos egyéb forrásai nem árulják el, annál kevésbbé állítják, hogy Miltiades vagy bárki is az ő érdekében előkészületeket tett volna a fönnálló államrend felforgatására. Még csak azt sem olvassuk a kútfőkben, hogy Miltiades vagy helyette, az ő érdekében, más athenei polgár hevesebb szóváltást kezdett volna, midőn dekeleai Soelmres emélytelt felszólalására a marathoni győzőtől megtagadta az olajját az ekklesia. Honnét veszi tehát Grote⁵⁴⁾ a maga föltevését? Bizonyára csakis a későbbi görög parrhesia cziczomáiból. ugyanonnét, a honnét Curtius Ernő is merít,⁵⁵⁾ midőn Miltiades makacs akaratosságát említi föl, s a nélkül hogy ezen makacs akaratosságát beigazolná, elegendő jogczimúl ismeri el Miltiades elítéltetésére. Duncker³⁶⁾ nem mentegeti az athenei nép hálátlanságát, de kitisztázni igyekszik minden áron a diadalmas hadvezért. Hogy ezt sikerrel tehesse, képes Duncker oly tant hirdetni, a melyet nem fognak megütközés nélkül sehol, soha tudomásul vehetni az előítéletektől ment tárgyilagosságnak folyton éber erkölcsi érzékű hívei. Duncker azt mondja: az athenei nép hadvezérének teljesen jogában állott e háború folyamában, sőt még a persa hadak elvonulása után is, bekövetelni Athene. mint a szabadságért harczoló görög államok leghatalmasabbika, számára a Páros sziget lakóinak pénzét: mert — mondja Duncker — ha nem vették volna magokhoz az atheneiek a parosiak pénzét, elvehették volna ugyanezt a pénzt a parosiaktól az atheneieknek és az összes görög nemzetnek ádáz ellenségei, a persák. Duncker nem kérdezi, vajon módjában állott volna-e éppen azon időpontban a kicsi parosi államnak ezen száz talentomot nyomban lefizetni azon összegekből, a melyeket készletben hagytak a parosi állam rendelkezésére a csak imént lezajlott események? Duncker nem kérdezi azt sem, vajon a netáni megadóztatás a száz talentom előteremtésére nem merítette volna-e ki a parosi ál-

lampogárok erejét annyira, hogy Páros képtelen leendett, végszegényedése folytán, kellőleg felkészülve szállani szembe az újabban Hellasra törhető ellenséggel? Duncker nem erre fektet súlyt, hanem arra, hogy Miltiades eljárását Párossal szemben még egy ily erkölcstelen tan árán is lehetőleg szépítthesse; e közben megfélekedzik Duncker⁵⁷⁾ még arról is, hogy hiszen Miltiades nem jutott hozzá a parosiak pénzéhez, és még sem okozta ezen bevégzett tény sem az athenei népnek, sem egyáltalán a görög világnak azon veszedelmet, a melyet Duncker Faros megnemrablásának esetére kilátásba helyezt vala. Ennyire téveteg érvelgetésbe bonyolítja még a legerősebb kutató szellemet is az elfogult ragaszkodás egy erkölcstelen hagyományosság csillogó eszményképéhez. Pedig a dolog korántsem oly bonyodalmas: csak ne akarjuk föltétlenül kitisztázni a marathoni győzőt és az athenei népet, — éppen a marathoni győzelem alkalmából, — minden emberi gyarlóságból. Miltiades bünt követett el a népjog és az erkölcsi világrend ellen; az athenei ekklesia bünt követett el az erkölcsi világrend, a népjog és egyúttal Miltiades ellen: az athenei ekklesia vagy akár heliaia azonban nem merte a valódi, egyedül beigazolható alapon vád alá helyezni és egyúttal el is ítélni a marathoni hőst, mert ha ezt teszi, mindjárt első pillanatra kiderül vala magának az athenei ekklesiának döntő fontosságú bűnrészessége. Az areiopag lett volna hivatva bíróságot ülni a parosi ügyben az akkori athenei államjog szerént. Ámde az areiopag nem emelte föl a szavát: pedig tisztében állott volna ez, mint erkölcsbíróságnak is. Valóban, nagyon alantas fokon állhatott úgy az államélet, mint a társadalom erkölcsi ereje ezidétt még Athénében: hogy még az areiopagnak sem volt annyi erkölcsi érzéke fölismerni, az arany elnemrabolhatása fölött megbőszült tömeg üzelmeiben azt, a mi a marathoni dicsőséget az utókor fölvilágosult erkölcsi fölfogása előtt előbb-utóbb be fogta szennyezni.

Nem magasztosabb az a háttér sem, melyet vagy tíz évvel később Salamis (480), majd Plataiai (479 Kr. e.) emlékezete ölel föl a körültekintő államtudományi bűvár szeméi előtt az athenei államélet és társadalom történelmébe. Ha nem is több milliónyi,⁵⁸⁾ hát mindenesetre sok százezernyi

tömegekben hömpölyögtek Khsháyítrshá király szárazföldi hadai a marathoni csatának megboszulására vagy tán még inkább az újabb görög kisázsiai politika folytán, Attika irányában. Jött egy nagy hajóhad is, — ha nem is oly mesze-irtleg roppant, mint a mekkoráról a görögök beszélnek, mindenesetre jóval nagyobb, mint a minővel a görögök eddigelé a tengeren valaha mérkőzhetnek vala. Hogy daczára a marathoni győzelemnek az athenei állam nem nyomhatott ezidétt mint szárazföldi hatalom még valami sokat, kitűnik ez Themistokles azon nyilatkozatából, hogy az atheneiek a szárazon még a szomszéd görög államokkal sem lennének képesek szembeszállani. Ezért a tengeri erő gyarapítására irányozta Themistokles polgártársai figyelmét első sorban: fényes siker is koronázta e téren lánglelkű, fáradozásteljes buzgalmat. Athén városát nem volt ugyan képes megmenteni sem ő, sem semmiféle görög haderő: Athén városát föléggették a persa hadak, a melyek elől már előbb Salamis szigetére Aiginába, Troisenbe menekülnek vala aggok, nők, gyermekek, háziállataikkal együtt, és a hajókra — úgy látszik — az összes fegyverképes állampolgárok, és e részben, ha Khshayarshá király nem hódítani jött, hanem csak Athéné városát megfenyíteni,⁶⁰) akkor teljesen el is érte a célját. Nem csak a magánlakok nagy része lett a lángok martaléka, fel lőnek dűlva a szentélyek, leölve az ott szorultak, ledöntve a műreemekek, s tán még az erődítményi falak is, legalább részben. Khshayarshá király pedig fölvonult az Akropolisra, felütötte ott a trónját, és a táborkarában délczelgő Hippias, ott a nagy király trónja előtt, be is mutathatta most már ismét — athenei államvallás szerént, — az istennek az áldozatot! Mind e csapást, mind e megaláztatást hőven helyre ütötte utólag a görög hajóhad salamiszi győzelme (480 Kr. e.). Ezen egyetlen megnyert tengeri ütközet lőn alapja az athenei állam fényes tengerhatalmi állásának, majd ennek folytán az athenei állam évezredekre kiható jelentőségének az európai polgáriásodáshan.

Ámde mindezt Themistokles lángelméje csakis oly küzdelmek árán érheti vala el, a melyek beszennyezik Themistokles alakját nem kevésbé mint az athenei nép emlékezetét. Ott pedig, hol a politikai belátás követelményeiről van szó,

félreérthetlenül éles világításba helyezik e nép politikai érettségének még mindig riktóig kezdetleges természetét. Themistokles nem dicsekedhetett magas családfával.⁶¹⁾ Születése oly alantas volt, hogy mint gyermek csak a Kynosarges gimnasiunába léphetett be, tehát oly állami testgyakorló tanintézetbe, a melyben csak is a legelső rangosztály homályos eredetű ivadékai, főleg a fattyúgyermekek szoktak a törvény értelmében nevelteni.⁶²⁾ Jelentékeny vagyont örökölt; került belőle fényűzésre is; de míg a magas családfájuk fényűzését elragadtatásteljes kedvteléssel nézte az athenei közönség, tőle, az alantas származású, vagyonos világfitól rossz néven vette, mint pazarlót fitymálgatva emlegette, és ifjúságának könnyelmű tetteire, különféle, Plutarchosnál még olvasható rágalmak világga bocsátása által, az aljas vakmerőség bélyegét sütötte. Mindezek daczára az ő szokatlanul nagy fogékonysága és villámgyors leleményessége a politikai gyakorlatban szerepre juttatták őt jókorán, vérgőgös hazájában. Archonná lón, mert kedvezett neki a véletlen,⁶³⁾ és a marathoni csatában is kitüntette magát mint az egyik szárny csapatparancsnoka. Nehezebben ment a dolog a hadvezérséggel. Most midőn Khshayárshii király óriási hadi készületeinek híre eljutott inár a görög világ legészakibb határáig, a megejtendő strateg-választásra Themistokles is pályázott. Az athenei állampolgárok, vagy legalább az illető phyle tagjai, nem voltak hajlandók lemondani az ő hagyományos vérgőgőkről a haza javára, midőn ezt a megsemmisülés veszélye fenyegeti vala: nem a hadművelet terén beigazolt lángelme kellett nekik a végromlás elhárítására, hanem egy magas családfáját, történelmileg, vagy legalább legendszerűleg megdicsőült ősrégi név, Euphemos fia, Epikydes, a ki sem tehetség, sem készség, tapasztalat, sem érdemek tekintetében még hasonlítható sem volt Themistokleshez. Ezen üres, nagyhangú embert választják meg okvetlenül strategossá az illető phyle részéről, és nem Themistoklest, ha Themistokles közvetlenül a választás előtt egy jó összeg pénzzel arra nem bírja az ősrégi nevet viselő szónokot, hogy visszalépjen a jelöltségtől. Ily silány úton⁶⁴⁾ juthatott csak Themistokles azon hatáskörébe, a melyben Athénét nagyobb veszélytől mentette

meg, mint a minő ezen államot még Dharayavis király idejében, Marathon előestéjén fenyegette volt. Megmentette pedig Themistokles Athénét és vele az egész görög világot Kelet-európában úgy is mint államférfi, úgy is mint hadvezér. Mint államférfi ő birta rá lankadatlan fáradozásai és rendkívül ügyes diplomatiái fogása által — arkadiai Cheilaoszszal szövetkezve — a görög államok nagy részét, hogy hagyjanak föl a kölcsönös egymás közti villongásokkal és egyesüljenek, a mennyire lehet, a közös ellenség, a persa hadak ellen. Mint hadvezér pedig aránylag csekély számú, kicsi járművek élén annyira szétugrasztotta a nagy király roppant hajóhadát Salamisnál (480 Kr. e.), hogy az vad futásban keresett menekülést, ⁶⁶⁾ és ha hihetünk a görög kútfők, egyedüli kútfőink, előadásának, csaknem teljesen elpusztult, mielőtt hazatérhetett volna. Ha Themistokles nincs: ám küzdhetnek akkor ép oly hősileg, mint a hogy tényleg küzdöttek is, anagyra Eumenes meg pallenei Ameinias hajóik fedélzetéről:⁶⁶⁾ bizonyára nem olvashatnék most Aischylos gyönyörű színpadi jeleneteiből a salamisi csatanap dicsőségét. Eurybiades vagy bármely egyéb strateg kizárólagos vezérlete mellett aligha érte volna egyéb sors, még kedvező szelek mellett is, ama keskeny szorosban a görögök hajóit mint az agyonzútatás.

Méltó lőn tehát a salamisi csatanap is a költők énekére: ámde az államtudományi bűvárlat éppen nem érezheti magát arra jogosítva, hogy mellőzzön Salamisról és az e tengeri győzelemmel kapcsolatos állami s társadalmi mozzanatok fölött minden bírálatot, csakhogy zürhangot ne vegyítsen bele a költők dicsénekeibe. Az államtudományi bűvárlatnak nem szabad elhallgatnia sem azon eszközök erkölcstelenségét, a melyek segítségével egyedül sikerülhetett kellő erővel belevinni az atheneiket e csata hevébe, sem pedig nem szabad elhallgatnia azon hitvány magaviseletét, a melyet az athenei nép a kivívott győzelem után egyfelől a görög frigyársak, másrészt pedig maga Themistokles irányában tanúsított. Themistokles arra rávehette ugyan az athenei ekklesiát, hogy, tekintettel a közelgő persa támadásra, lemondjon a laurioni ezüstabányák jövedelmének, minden egyes állampolgárt megillető osztalékról, és ezen összeget hadihajók építésére, fölszerelésére för-

díttassa:⁶⁷⁾ arra azonban, hogy a persa hadak közeledtekor az athenei állampolgárság előkelő gazdag része is haladéktalanul fegyverbe álljon és a hadihajókra vonuljon: erre az Areiopag bírta csak rávenni az athenei állampolgárok színejavát, — nem annyira hazafias buzdítással, mint az által, hogy az állampénztárból minden egyes athenei állampolgárnak nyolcz drachmát ajándékozott.⁶⁸⁾ Azaz egyelőre csak utalványozott: mert pénz már nem volt az állampénztárban. Themistoklesnek kellett ezen összeget is előteremtenie. Kleidemos ⁶⁹⁾ adja hírül, hogyan sikerült ez neki. Lefoglalta a menekülő pentakosiomedimnosok és egyéb nagyobb vagyonú állampolgárok málháit, midőn ezek éppen elillanni akartak: és a mi összegeket e rejtekből ekként napvilágra vonhatott, ezen összegekkel üelyezte az állampénztárt jórészt azon helyzetbe, hogy az Areiopag kiutalványozására minden hadba vonuló athenei állampolgárnak a nyolcz drachmát rendelkezésére bocsáthatta.⁷⁰⁾ Oly csekély volt az atheneiek részéről vagy legalább bizonyos athenei elemek részéről az önfeláldozásra kész hazafias buzgalom, hogy még a »Salaminia« szent hajó parancsnoka is vissza akart térni a csata előestéjén a biztosabb révpártok felé, nehogy meg kelljen másnap apersákkal ütköznie, és csakis Themistoklesnek salaktelt cselszövénye kényszeríthette Architelest arra, hogy teljesítse kötelességét. Phantias beszéli, hogy Themistokles egy ezüstitalentomot juttatott oda az athenei szent hajó parancsnokának, és miután ez birtokába vette volt már a pénzt, azzal fenyegette őt Themistokles, hogy följelenti őt, mint a ki az ellenség által ezen ezüst talentom által megszökésre hagyta magát csábíttatni, ha el mer a helyéről a csata előtt távozni. Phantiasnak ugyan mint történetírónak meglehetősen selejtes Ifire van: ámde még Phantias sem merhetett volna ily történetkével előállani, ha nem tapasztalta volna, hogy mennyire silány hírnévben állott egyfelől a salamisi mérkőzésre készülő atheneiek nagy részének harczias buzgalma, másfelől pedig azon eszközök és módok ethikai értéke, a melyeket Themistokles a legszentebb czélok elérhetése végett is alkalmazni szokott. Valóban Themistokles erkölcsi érzékére nem volt az athenei államélet természete valami épületesen fejlesztő hatással; már a háború

kitörésekor meg hagyta magát vesztegetetni az euboiaiak által, a salamisi győzelem után pedig, a helyett, hogy üldözőbe venné a pestis által is megtizedelt persa hajóhadat, mint valódi tengeri rabló ront rá a kykladi szigetekre és kifosztogatja ⁷¹⁾ azok görög, legnagyobbbrészt persaeellenes lakóit a szó szoros értelmében. De nem ítéli el őt ezen hadjáratáért az athenei nép. Miltiades nem hozott, Themistokles pedig ugyancsak hozott bőven haza aranyat a rablóhadjáratból Athénébe: ez volt a két hadvezér közt az ekklesia, meg a lieliaia szemében a lényeges különbség. Ialysosi Timokreon költő egész Hellas előtt a legocsmányabb közbűntettekkel vádolta Themistoklest e rablóhadjáratáért, meg egyéb viselt dolgaiért is: ámde ezért sem Themistoklest, sem ialysosi Timokreont nem vonták az atheneiek kérdőre.⁷²⁾ Pedig ugyancsak dolgozott Themistokles ellen nyomban a salamisi győzelem után Athénében a conservatív párt; minden áron igyekeztek aláásni az ő nagymérvű népszerűségét: mert tudták, hogy ezen alantas származású hadvezér mint államférfi a belpolitikában oly irányt követ, a melybe az eupatridák maradványai és uszálybordoziói semmi áron bele nem nyugodhatnak. Megkísérlették tehát ellene a mit csak lehetett, az athenei, felségjogkört gyakorló népgyűlésen és a bíróság előtt: de csak is annyira bírták vinni, hogy medismos miatt emelhetek vádat s indíthatták meg a főbenjáró pert ellene. A bíróság fölmentette őt, a mint-hogy nem is igen tehetett egyebet szemben oly férfúval, a ki egyes-egyedül kényszerítette vad futásra a nagy király hajóhadait a csekély számú görög hajócskák élén az ő végzetszerű vezényletével. Nagyon alantas fokon kellett ezen időben állnia a közerkölcsiségnek és a politikának Athénében, hogy ennyi engesztelhetetlen pártgyűlölség és ily elmérgedt vérgóg daczára, senkinek nem jutott eszébe, sem az ekklesiában szereplő conservatív szónokok, sem az areiopagiták közül, hogy azon büntetéért idézze őt bíróság elé, a miért méltán elítéli őt az utókor, a Kykladok kirablásáért.⁷³⁾

A plataiai csata (479 Kr. e.) szintén csak mint fegyvertett áraszthat kifogástalan dicsőséget az athenei tömeguralomra. Aristeides szeplőtlen alakja nyomul ugyan itt az előtérbe az athenei hopliták élén; lélekemelő azon válasz is,

a melyet az athenei tanács és nép a nagy király hátramaradt szárazföldi hadserege fővezérének, Mardanshahnak ajánlatára ad vala: A míg csak a nap a maga útján fog haladni, az athenei nép nem fog soha a persák királyával szövetségre lépni: szembe fognak szállni vele mindig, hívva azon istenek és herosok ótalmába, a kiknek szentélyeit a persák fölégették. Lélekemelő nyilatkozat; méltó volt hozzá a vitézség is, a mely előtt meg kell vala hátrálnia Mardanshah válogatott seregének. Sophanes, Hermolykos és Lampon fia, Olympiodoros meg sok ezeren megmutatták itt Plataiainál, valamint társaik Mykalénál (479 Kr. e.), hogyan kell harcolni a túlnyomó zsoldos haderő ellen egy szabad állam gyermekeinek, hogy fölszabadíthassák a megbecstelenített házi szentélyeknek és magasztos templomoknak még egyaránt füstölő romjait ödöklő tusákban, s hogy megmentsek az eltipratástól jövőre is a szegény, gondúzte nép vetésit.

Ámde voltak ugyanekkor athenei állampolgárok, a kik többre becsülték volna, ha visszaállítják az eupatridák uralmát a persák segélyével. Az athenei ősrégi nemesség szine-java, köztök Aischines Lampraiból és Agesias Acharnaiból, összeesküdtek hazájok ellen: mert még mindig nem bírtak beletörödni a Kleisthenes alkotmány reformjába sehogy sem.⁷⁴⁾ Fájt az ő önző lelküknek, hogy nem gyakorolhatnak már most csak annyi egyedáruлагias fölényt sem a születési jogcímekkel járó ősi nagybirtok czimén polgártársaik nagy tömege fölött, mint a mennyit körülbelül egy emberöltő előtt még oly bizton hitt Isagoras visszaszerezhetni fegyvererővel is az ő számukra. Összeesküdtek tehát az alkotmány megbuktatására: titkon érintkezésbe bocsátkoztak az ellenséggel, hogy a csata napján kezére játszassák az állam kormányát. Szerencsére még a csata előestéjén fölfedezték ez undok fondorlatokat és Aristeides bölcseségének sikerűit az összeesküdt athenei nemesség azon tagjait, a kik el nem menekültek,⁷⁵⁾ ráhírní a hazafias önmagábaszállásra, elannyira, hogy másnap Plataiainál együtt harcoltak ők is kötelességtudó polgártársaik hadsoraiban a haza közös ellensége ellen. Ennyire nem volt még megszilárdulva, még huszonnyolca év múlva sem, a Kleisthenes alkotmány reformja az athenei állampol-

gárság összes társadalmi elemeinek fölfogásában és hajlamaiban.

Fényes hőstettekre hivatkozhatott tehát az atlienei nép. Mindez nem gátolta meg Mardanshaht, hogy másodízben is föl ne gyújtsa Athéné városát és le ne égesse annak még épen maradt műemlékeit, szentélyeit és magánépületeit, jórészt a porig. Athéné legidősebb férfi-, valamint összes nő- és gyermek-nemzedéke ezalatt a szigeteken lebegett élet és halál között; és bármennyire hősileg küzdöttek is az atheneiek Plataiaiuál, ha nem harczoltak volna hasonló vitézséggel az atheneiek oldalán lakedaimon, korinthosi, troizeni, sikyoni és samosi, sőt miletosi csapatok is a persák iszonyú hadoszlopai ellen: vajmi könnyen megtörténhetett volna, hogy az összes athenei haderő a thermopylei hősök elvérző szerepére lett volna kárhóztatva Plataiaiuál. Ez esetben alig emlékeznék meg ma már oly bőven Themistokles hazájáról a történelem: legfőlebb azt mondaná e nép csatáiról, hogy a férfiak elhullottak egy szálíg szárazon és vizen, a szigetre menekült asszony- s gyermek-nemzedék pedig a satrapák háremeibe került.

Mindent egybevetve, e persa háborúban a döntő szerep az athenei államnak jutott; az athenei állam népe pedig hadvezéreinek, Miltiadesnek, Themistoklesnek és Aristeidesnek köszönhető, hogy diadalra segíthette, sőt daczára a lakedaimonok hagyományos vezérszerepének, diadalra vezényelhette is a keleti görög államok önvédelmi harczra kelt hadseregét. Ezen dicsősége az athenei népnek kétségbevonhatlan tény; nem is fogja azt semmiféle még talán ezután fölfedezendő s elolvasandó persa történelmi forrás kitörölni többé a századok emlékezetéből. Ámde még sem lehet komolyan azt mondani, hogy a Marathonnál, Salamisuál és Plataiaiuál aratott győzelmek mentették volna meg az egész nyugat-európai polgárosodás jövődjét. Nem a persa birodalom részéről fenyegető éppen ezen időtájban a görögök szellemvilágát a nagyobbik veszély: ott Nyugaton dőlt el a végzetesebb mérkőzés az összes görög szellemvilág biztos tovább fejlődhetésének, és így az egész majdani európai polgárosodás jövőjének javára. A persa birodalom oly laza hatalom, és közművelő-

désileg is annyira törekeny tényezőnek bizonyult be már a kis-ázsiai ionokkal szemben is, hogy még azon esetre sem lehetett volna az összes görög világ szelleméletének kioltásától, vagy csak nagyobb mérvű megrontásától tartani, ha sikerült volna is Khshayarshinak egész Attikát, egész Hellast, az egész Peloponnesost végleg meghódítani. Miletos, Ephesos, Kolophon, Klazomenai, Lampsakos, Leros szigete is meghódítottak volt már néhány emberöltő előtt a nagy királynak, sőt időről időre, többé-kevésbé nyomatékos függésbe jutottak a persa satrapáktól. Még sem volt képes sem a persa fenhatóság, sem a pillanatnyi persa rémuralom, sem Miletos, sem Kolophon, sem a többi ion állam szellemi haladását föltartoztatni. Ép ellenkezőleg, már oly időben is ezen ion államokból sugárzott ki a magasabb fokú értelmi erők haladástelt munkája Hellas felé, midőn még Athénében ugyancsak alantas fokon állott az összes szellemi közművelődés. Egy egész csapat történetkutató és történetíró működött már nem csak a gazdag nagy városban Miletosban, de még a kicsi Leros szigetén is,⁷⁷⁾ midőn Athéné nem volt képes még fölmutatni egyetlen egy történetírót vagy atthisírórt sem; és az ion városokban nagy bölcsészek emelték már az emberi ismeretkört és eszmekört eddig a görögöknél, a keleti görögöknél egyáltalán még nem is sejtett fokára a haladásnak, midőn Athénében nem volt képes még egyetlen szellemi munkás sem létrehozni oly gondolatot, a mely nyomot hagyott volna maga után az emberi polgáriasodás vagy éppen bölcsészet értelmében. Ha megállhatna is azon föltevés, hogy az idősebb Hippodamosnak állítólagos írói működése belenyúlik már a Themistokles fénykorába: úgy még erre is azon ellenvetéssel lehetne felelni, hogy a salamisi csata előtt semmi nyoma Hippodamos irodalmi működésének; s ha művét csakugyan Athénében írta volna is, ez csak az athenei győzelmek után történhetett; de még ez esetben sem bizonyítana ez semmit, mert hisz Hippodamos a pythagoreiosok tanítványa és születésére nézve miletosi volt.⁷⁸⁾ Mnesiphilos Phrearból pedig, a kít Stesimbrotos híradása után Plutarchos mint Themistokles oktatóját futólag fölemlít, minden valószínűség szerint csakis a köznapi életbölcsesség gyakorlatában tündökölhett a saját polgár-

társai körében, a nélkül, hogy valaha is magasabb kérdésekkel irodalmilag foglalkozott volna.⁷⁰⁾

Szóval, nagyobb veszély fenyegette a salamisi ütközet időtáján a nyugateurópai polgárisodás és majdan tudományosság jövőjét Carthago részéről. A cartliagói nemzet műveltsége hasonlíthatlanul nagyobb olvasztó erővel bírt, mint a persáé; szívósabb is volt az életereje, közelebből hatók voltak úgy állami, mint gazdasági hatalmának rugói. Maga a pún szellemi műveltség pedig egészen más természetű volt, mint a görögöké: rokon az arab művelődés természetével, nagyon könnyen föl bírta volna bontani s azután szétmorzsolni a görögök szellemvilágát, ha Sikelia s Alsó-Italia görög gyarmatai végleg a rendkívül élelmes és gazdag carthagói társadalom állandó nyomása alá kerülnek. Hogy ez meg nem történt: a syrakusai hadsereg fényes diadalának tudhatja be csakis az utókor. Himeránál esett meg a világválság e döntő csatája. Hamilkar⁸⁰⁾ több százezer főnyi seregét, hajóhadát verte itt tönkre G-elon (480 Kr. e.), és tette ez által ártalmatlanná Khshayárshá királynak, ha nem is szerződésileg előre megállapított szövetségesét, de bizonyára az összes görög világra nézve legveszélyesebb érdektársát a görög államok tervezett letaposásában. Már maga azon béke is, melyet a syrakusai állam feje köt vala a carthagóiakkal, mutatja, mennyire magasabb színvonalon állott azon időben a műveltség Sikeliában, mint Athénében. Bármennyire igyekezzenek is az orthodox philológiai történetbúvárok apokryphphé színezní azon forrásunkat, a mely szerint emberáldozatot mutatnak be az atheneiek ugyancsak még Themistokles és Aristeides fénykorában az istennek a salamisi győzelem emlékére:⁸¹⁾ ezen igyekezetük még ma is a czéltudatos nyelvészeti erőszakoskodás jellegét viseli magán minden elfogulatlan bűvár szemében. Másfelől azonban nincs kritika, a mely valószínűlenné lenne képes tenni a forrásaink azon híradását, miszerint a győzelmes syrakusai állam a himerai csata után nyomban kikötötte a békeokmányban az emberáldozatok végleges megszüntetését a carthagóiak részéről. Az emberiségnek, tehát egy eszmének tett itt magasztos szolgálatot Syrakusa: elvitatni akarni e tényt nem állhat a történelem tisztében, vala-

mint nem állhat az államtudomány érdekében sem. De vessünk csak egy pillantást a nyugati görög gyarmatok ez időtájbani ismeretkörére, sőt eszmekörére: és be fogjuk valani, hogy magasan állott az az egykorit athenei közművelődés ismeretkörének és eszmekörének színvonala fölött. Tény, hogy nem ismer a tudomány történelme ezen időszakból egyetlen athenei író sem, a ki előrehaladottabb kosmikus ismeretkört hirdetett volna, mint a melyet Homer és Hesiodos világnézlete alapján tanítottak az athenei magántanodákban. Hogy a föld lapos, olyan, mint egy korong, a melyet körülvesz egy nagy folyam, az Okeanos, a legragyogóbb égi tünethet, a Napnak ezen naponkénti fürdővize; hogy az ég nem egyéb, mint egy vájt ekének a fele merő kristályból, a mely mint valami harang van a földkorong szelzetére köröskörül ráillesztve, úgy hogy az egész földet és az egész levegőt minden oldalról beborítja; s hogy ezen kristálybura, már t. i. az ég, mindössze is néhány száz stádiumra, vagy legfőlebb valamivel van csak messzebb a földtől, mint a mennyire vannak a Herakles oszlopai Athénétől: ezt hitték⁸²⁾ a marathoni és salamisi győzelmek idején még a legműveltebbek is rendszerint Athénében. Lehet, hogy voltak egyesek, a kik az ion bölcsészekből Miletosban jártak alkalmával magasabb kosmikus ismeretkörre tettek volt már szert Kekrops ós városában: ámde az ily kivételes, merőben külföldi tanítómesterre valló képzettségűek, úgy látszik, mindent elkövettek, csakhogy ezen magasabb fokú világnézetöket titokban tarthassák. Az Eumolpidák hagyományos joga az »Íratlan törvények« — **ἄγραφα νόμοι**: kizárólagos értelmezésére,⁸³⁾ féken tartott ez idő szerint Athénében még minden oly nyilvános eszmecserét, a mely csak távolról is gyengíthette volna a Hesiodos világnézetének és így az athenei államvallásnak tekintélyét. Ott vagyon Pikermi, az őslénytani leletek e dús bányája mindjárt Athene szomszédságában: kolophoni Xenophanes már rég megértette volt ekkor a kövületek és őslénytani lenyomatok jelentőségét Melitében szintúgy, mint Párosban és Syrakusában; tudott olvasni azokból, mint elviharzott világkorszakok betemetett állati és növényi lényekének tanúságtételeiből, és ez által egyik legrégebbi úttörőjévé lön a görög szel-

lemvilág azon bár nem sikerült, de mégis tagadhatlanil positiv kísérleteinek, a melyeknek irodalmi nyomaira a modern geológiai és őslénytani tudomány első úttörői Leonardo da Vinci, Bernard de Palissy, majd Fracastoro a magok tapogatózó elméleteiket ráépítették volt.⁸⁴⁾ Athene azonban nem szült oly búvárt, mint Xenophanes: »Erechtheus gyermekei,« mint az »áldott istenek kedvenczei« »kecsteli léptekkel haladnak vala tovább« ezen megbecsülhetlen tárháza mellett a Természet nagy önéletírásának, és ha rászánták is magokat helylyel-közzel arra, hogy »az ő még soha meg nem hódított hazájok nagyírú böleségének gyümölcsseit le-leszedegessék,« — »az ő talajok ezen elidegeníthetlen termését« le-learatgassák: a tudomány történelmének előzményei mindenre inkább utalnak, csak arra nem. hogy Erechtheus ezen kecsteli léptekkel haladó gyermekei az emberi ismeretkör positiv gyarapításában keresgéltek volna már ebben az időben az ő tüzetes hazai böleségök sajátserű gyümölcsét. Kellemtelt pihenő óráikban bőven termelgettek még folyvást mythosokat; kifejtették a Hermes eb-ölő és marhatolvaj erényeinek dicsőségét a maga teljes költői bevégzettségében: kinyomozták azon sirhalmot, a melynek közelében mutatkozott volna egykor a madárvilágból az első babuta: kinyomozták azon helyet Acharnaiban, a hol legelőször nőtt volna a földből a repkény, valamint azon pontot is, Salamisban, a melyen első ízben jött volna létre az Aias-virág:⁸⁶⁾ ámde a természet búvárlata nem érdekelte őket, valamint nem egyáltalán a tudományos fölfogás még csak annyira sem, miként érdekli vala Korinthos lakóit. A szobrászat terén tettek már némi haladást; ámde Agelidas, Eutelidas, Chrysotliemis, Dionysios és (Bankos Argosban, Aristokles Sikyonban, Anaxagoras, Aristonoos, Grlaukias, Haitimos, Kallón, Kalliteles, Onatas, Ptolichos, Serambos, Theopompos Aiginában, Kallón Elisben, Askaros, Aristomedes, Sokrates Thebaiban, Menaichmos és Soiades Naupaktosban, Amyklaios, Diyillos és Chionis Korinthosban, Philesias Eretriában, Arkesilaos Párosban, Aristokles krétai Kydoniában, Dameas Krotonban, meg a hyblai műredek készítője⁸⁷⁾ bizonyára képviseltek együttvéve a képzőművészet ez időbeli fejlesztésének történelméből annyi mű-

értéket, mint Antenor, Amphikrates, Hegias és Kritios,⁸⁸⁾ kikre a Kleisthenes-korabeli Athene mint legelőkelőbb szobrászaira hivatkozhatik. Festője pedig Athénének ezidétt még egyetlen egy sem volt, a szó komolyabb értelmében; jóllehet Mandrokles és Kalliphon Samosban, Silax Rhegionban ugyanekkor már mint festők hírnévnek⁸⁹⁾ örvendettek. A drámában messze fölötte állt ugyan Aischylos egyéb görög államok drámaköltő szülőiteinek; ámde Aischylos tragikái költészete azután csakis az egyedüli fénylő mozzanat, a mely messze túl világít Attika határain. Aischylos költészetét sem tekintheték azonban a Kleisthenes demokrátiája kizárólag a sajátjának: mert míg egyfelől e nagy erejű költő jóval később, egy egészen más természetű alkotmánytörténelmi korszakon belül tetőzött: addig másfelől az is tagadhatatlan, hogy ő a maga színköltői működését már a Peisistratidák alatt megkezdte volt, Aischylos mellett nem volt ezidétt Athénének egyetlen jelentékeny költője sem.⁹⁰⁾ Pratinas a satyr dráma-költő nem athenei volt, hanem phliüsi;⁹¹⁾ Myllos, Euetes, Euxenides, Ohionides, Mágnes és Ekphantides kezdetleges vigjátékai pedig nem sokkal inkább képezhetik vala még a nemzeti büszkeség tárgyát, mint egykor a Susarionéi. Nem hallunk az athenei eposról, nem az athenei lvrai költészet tündökléséről sem.⁹²⁾ Marathont Choirilos⁹³⁾ énekli meg, Salamist a boiot Pindaros és keosi Simonides.^{11*)} Ezen idegenek nyerek el az athenei hőstettek méltó megéneklésére kitűzött pályadíjakat is. Nem hallunk még az athenei szónokok művészetéről sem, jóllehet bátran föltehetjük, hogy Themistokles és Ayisteides meg tudták találni a hangot az athenei ekklesia műveltebb elemeinek lelkiületéhez is, Kleisthenesnek pedig mindenesetre rendkívül ügyes népszónoknak kellett lennie, hogy keresztül birt vinni egy ily alkotmányreformot. A mi azonban a fő, nem hallunk ez időből még sem athenei történetíróról, régiségbúvárról, sem irodalmilag működött bölcsészről, sem matematikusról. A szobrászat és a dráma: ez volt a népszónoklaton kívül, úgy látszik, még mindig azon tér, a melyen az athenei szellemvilág Marathon és Salamis előtt, Solon hajdani gnomái és elegiái mellett,⁹⁵⁾ egyáltalán némi reménytelen jelét bírta adni majdani világraható terme-

lesi képességének. A szellemvilág egyéb munkaköreitől az athenei tehetségek még mindig elzárkóztak. Legfőleg abban gyakorolták magokat ezidétt még, hogy a lehető legbehatóbb műgonddal tanulmányozgatták, hogy hogyan lehet folytonos edzés és illatos kenőcsök által a férfinemzedék testi szépségének »virágát« minél »ragyogóbbá« fejleszteni, vagy pedig azon törik vala a fejőket, hogy hogyan köthetnék össze mentül rövidebb úton, ellenmondás keltése nélkül egyéb ősrégi nemzetiségek részéről, a saját őseik családfáját az athenei államvallás valamelyik tekintélyesebb istenével.⁹⁶⁾ Nem bálványoztak ők magasztosabb emberi eszményt, csak a családi mythos dicsőségét és a szoborszerű formákban tündöklő, testi idomzatokat. Nem a léink nagysága, nem a szellem fényes művei előtt álltak ők meg bámuló kegyelettel: de a dísz-ülést az állami ünnepélyeknél, a színházban azon birokösöknek tartották fönn egész nemzeti bensőséggel, a kik a »fájdalmat okozó ököltusában, meg a pankrationban,« e »szörnyű viadalban« vagy a pályafutásban »az állampolgárok meghihletődött bámulatára« le tudták ütni, teperni vagy bármiként le tudták győzni az ő vetélytársaikat.«⁹⁷⁾ Az emberi test, s főleg a férfitest izomtelt szépségének, a ftyers erőnek s a testi ügyességnek hagyományos szellemtelen cultusa volt ez, semmi egyéb. Ezen jaidult föl a maga halhatatlan elégiáiban⁹⁸⁾ kolophonni Xenophanes is.

Mennyire más látványt tár föl előttünk ez időből a nyugati görögök szellemi világa. Nem Syrakusa palotáira czélzok, a melyekhez képest vajmi szegényes képet mutathattott a salamisai csata előtt még, minden pompázó műemlékei, középületei daczára is, az atheneiek magánlakházainak tömkelegé; nem is azon vízvezetéki művek nagyszerűségére fektetek súlyt, a melyeket Syrakusában Schubring fölfedezett.⁹⁹⁾ Sőt még csak Aristoxenos és Epicharmos¹⁰⁰⁾ drámaköltészetében sem keresem ezúttal a döntő fölényt az atheneiek e korbeli szellemvilága fölött; habár nem lenne szabad egy pillanattig sem felednie az utókornak, hogy míg Athénében az államvallásnak és így a színműnek is köteleesszerű mozzanatát képezte a kegyelet a babona iránt: addig Selinüsban Aristoxenos¹⁾ már le merte rántani az álarcot minden néven

nevezendő jósokról és szent kuruzslókról; Epickarmos pedig Syrakusában²⁾ oly vígjátékokat hozott szilire, a melyekben a eselekvény az emberi elme legmagasztosabb földványainak megoldásával volt benső kapcsolatban. Atheneben a »malaczlábak,« a »jól megfőzött malaczlábak« képezték az ingert ezidétt még többek közt a színi közönségre nézve Ekphantides³⁾ darabjaiban: Syrakusában az által vonzotta már a kosi költő a közönségét, hogy a különböző bölcsész-felekezetek versengő eszmecseréjét hozta a színpadra.⁴⁾ De még erre sem fektetem a fősúlyt, midőn párhuzamot óhajtok vonni azon két város értelmisége között, a melyek ezidétt egyfelől a keleti, másfelől a nyugati görög világ élén állottak. Abban látom én a legnagyobb bizonyítékot, hogy inig Athénében — miként csak imént hallók — nem volt ez idő szerint még egyetlen bölcsész, matematikus, sőt még csak történetíró sem:³⁾ addig Syrakusában, szintúgy mint Alsó-Italia nagy-görög gyarmataiban nem csak jelentékeny számmal, de fenséges eredménnyel működnek már oly bűvárok és gondolkodók, a kiket mint a modern tudományos haladás úttörőit tisztel, részben kénytelen mint a fehér emberi faj legnagyobb ódonkori tanítómesztereit fölismeri az utókor. Itt tanított Xenophanes, a nagy bűvár és gondolkodó. Eleától Syrakusáig,⁶⁾ évtizedeken át szabadon hirdethette tanait; meg is termékenyült e tanoktól Parmenides, majd a bölcsészek egész eleai felekezete. Itt, Krotonban és Metapontban, tanított samosi Pythagoras,⁷⁾ és bár a későbbi századok folyamában e nagy szellemnek csak zárt körben terjesztett tanaihoz tömentelen rege, mese, rejtélyes képleteskedés babonája és alakoskodó hazugság építettek is hozzá ma már csaknem megvíhatatlannak látszó véd- és gátműveket: a szakértelem elfogulatlan kritikája mégis fölismeri Pythagoras közvetlen bensőbb tanítványainak⁸⁾ tudományos hagyatékából azon nagyszerű horderőt, a melylyel a pythagoreiosok alsó-italiai és sikeliai működése az európai emberiség ismeretkórének történelmében egy egészen új korszakot nyitott. Ha igaz az, hogy az emberiség a maga szellemi haladását első sorban a természetbúvárlatnak, ez pedig a maga sikereit mindenek előtt a matematika előbbrevitelének köszönheti: akkor be kell vallania még a marathoni

dicsőség legrajongóbb dalnokának is, hogy a persa háborúk idejében a szellemi munka hasonlíthatlanul magasabb fokát volt képes már elérni az emberi tudásnak a nyugati görög gyarmatokban, Krotonban, Metapontban,⁸⁵⁾ Syrakusában, mint Athénében. Kekrops ős városában, miként látók, nem nőtt ez idétt nagyra még egyetlen egy matematikus sem, annyival kevésbé diszlettek ott a természetbúvárok és csillagászok: Alsó-Italia görög gyarmataiban már maga Pythagoras majd Thymaridas,¹⁰⁾ és egyéb lánglelkű tanítványai a mennyiségtant és mértant oly magas fokra fejlesztették, miszerint lehetővé tették nem csak Eukleides »Elemi«-t, de azon Diophantos ⁸⁶⁾ nevéen ismert gyűjteményes művet is, a melynek matematikai kincseiből merítették a magok nagyságának jórészét Euler ¹²⁾ és kortársai a modern századokban. A pythagoreiosok vetették meg azonban egyúttal az optika és az akustika alapját is, hogy a zene elméletét ne is említsem, a csillagászatban pedig az ő fenséges érdemeik fölül állnak minden párhuzamon a görögök szellemi életében. Mert ha nem is bírjuk forrásainkból ma már kimutatni azon kapcsolatokat, a melyeken át a napban-központi rendszer elmélete a maga teljes bevégeztségében a samosi Pythagoras vagy ennek valamelyik búvárkodó tanítványa netán ilytartalmú hagyatékából körülbelül kétszáz év folyamában lappangva, akár samosi Aristarchosnak (240 Kr. e.), akár erythraiai Seleukosnak tudomására talán eljuthat vala; és így, ha nem is tudjuk beigazolni ezen oldalról azt, hogy a pythagoreiosok a földnek mozgását a Nap körül már csakugyan ismerték:⁸⁷⁾ nincs kizárva, Bökh ellenvetései daczára⁸⁸⁾ sem. annak lehetősége, hogy Platon a »Törvények« hetedik könyvében csakugyan a Földnek a Nap körüli mozgására ⁸⁹⁾ célzott volt; és ez esetben Platon ismeret- és eszmekörének egész fejlődésmenete azon föltevésre utal, miszerint ezen korszakalkotó csillagászati eszmét Platon csakis a pythagoreiosoktól kölcsönözhetette.⁹⁰⁾ Befejezett tény, egyébként, hogy Hiketas Syrakusában már 500 évvel Kr. e. tisztán, világosan hirdette⁹¹⁾ a Föld forgását saját tengelye körül; ugyan e tant hirdette kevésbé később a nyugati görög gyarmatokban egy másik pythagoreios bölcsész, Ekphantos ⁹²⁾ is: tehát

ugyanazon időtájban, a midőn Athénében még a legműveltebbek is rendszerint azt hitték, hogy a Föld csak egy kicsi lapos korong, olyan mint a lepény, és csak valamivel van távolabb az Égtől, mint a mennyire Athene városa fekszik a Herakles oszlopaitól. Az igaz, hogy sem Krotonban és Metapontban, sem Akragasban vagy Syrakusában nem büntették halállal az állampolgárokat, miként Athénében halállal büntetik vala az állampolgárokat csupán azért, mert ünnepi diszkövetségben járván, más úton, és nem a megszokott úton látogattak el Arkádiába;⁹³⁾ sem Krotonban és Metapontban, sem Akragasban vagy Syrakusában nem végeztek ki bírói ítélet folytán egy kilencz éves leánygyermeket csak azért, mert egy ünnepi körmenet alkalmával egy megaranyozott levélkét, mely lehullott volt az Artemis koszorújából, a porból fölemelendő, saját kezeivel mert érinteni. De nem csak a Világegyetem felől volt hasonlíthatlanul méltóbb fogalmuk a nyugati görögök közt működő bölcsészeknek, mint az athenei nép legműveltebb nevezetességeinek: az állam elméletét is fölvilágosított gondolkodók fejtegették irodalmi műveikben, és az erkölcsi életben ritka példáit adák úgy az emberszeretnek, mint a minden iránybani tökélyesedésnek. Resztvettek a társadalom e haladásában még a nők is. Athénében a gyermek-kitevés büntetlenül dívott, és elijesztőleg tömeges mérvekben, a marathoni és salamisi csaták idejében, szintúgy mint akár a Kodridák korában; Athénében a nők nem érintkezhetek a külvilággal, egész életök folyamára, miként a keleti háremek odaliskjai, az állampolgár lakóházának egy félig-sötét zugába maradtak számúzve;^{M)} szellemi műveltségükről, erkölcsi értékük felől nem jegyzttek föl egyebet az évlők ez időben, csak azt, hogy Lykidast, a plataiai csata előtt tett egyezkedésre hajló indítványáért, az athenei nők feleségével, sőt ártatlan gyermekeivel együtt könyörület nélkül agyonkövezik vala;⁹⁵⁾ a nyugati görögök társadalmában ott működik Pythagoras magasztos erkölcsstanának szellemében Theano, Myia, Arignote és Damo.⁹⁶⁾ Fölemelik a gondolatot a világrend magaslatához — miként töredékeikből még ma is megérthetni. és oly sikerrel buzgólkodnak az erkölcsök nemesbítésé-

ben, hogy kétszáz év múlva maga Philochoros⁹⁷) tüzetes könyvet ír az ő társadalmi működésök horderejéről.

Ennyivel magasabban állott az emberi ismeretkör és a társadalom színe-javának erkölcsi érzéke a nyugati görög gyarmatokban mint Athénében. Ha el talált volna végleg pusztulni Athéné népe a persa háborúban: az emberiség egygyel több könyút hullajthatna ma azon már művelődő, dús tehetségű szabad népekért, a melyeknek szép reményekre jogosító jövőjét eltiporta a baromias túlerő. Ha megtaláltak volna semmisülni a carthagói berontás folytán ugyanekkor a nyugati görög gyarmatok: úgy a nyugateurópai polgáriasodéinak talán még ma is kezdetleges alapokon kellene küzdenie a tudományos haladás két legnagyobb tényezőjéért: a matematika komolyabb mérvű fejlesztéséért és a kosmikus látkörnek egy gondolkodó emberi lényhez méltóbb kitágíthatásáért. — De térjünk át a következő alkotmány történelmi korszakra, Aristeides demokrátiájára.

A salamisi győzelem (480 Kr. e.) megszegyenítette azon alkotmánypolitikát, a mely az athenei államélet üdvét kizárólag az ősi nagy földbirtok politikai túlsúlyában keresi vala. Nem a pentakosiomedimnosok és hippeusok s nem is a zeugiták aratták a döntő diadalt a persa háborúban, hanem a ναυτικούς ὄχλους, a tengerészek, tehát a negyedik vagyonszék rangosztályába tartozó állampolgárok és ezek élén Themistokles, oly férfiú, a ki egyáltalán nem dicsekedhetett történelmileg megdicsőült családfával. Másfelől az ingatlan fölött az ingó vagyon, a forgó tőke is már oly túlsúlyba jutott, miszerént az eddigi timokrat alapokon aligha bírta volna magát még továbbra is föntartani az államhatalom. Ki kellett elégíteni a kereskedők, iparteleptulajdonosok, hajó birtokosok, üzérek, sőt a hajókormányosok s közhajósok politikai igényeit is bizonyos fokig: mert különben az athenei államélet csakhamar ismét oly rázkódtatásoknak leendett kitéve mint Solon korában. Másfelől ez a tömeg; a melynek kebeléből eddigelé nem lehetett sem archon, sem egyéb magasabb állami tisztviselő, sem areiopagita, — ez a tömeg nem engedett a haza iránti szepőlten hűség erényében a legrégebbe athenei nemes családoknak sem, sőt ha voltak ez élethalálharcz közepette is haza-

árulok Athénében, úgy ezeknek élén éppen némely ősi fénynyel tündöklő előkelő családok sarjai állottak. így történt ez haláluk — a marathoni csata alkalmával, így csak imént Plataiai-nál is, hol éppen a csata előestéjén esküsznek vala össze Aischines Lamptraiból, Agesias Acharnaiból és magas család-fája társaik, készek lévén inkább a persa király kezére játszani az athenei államot, semmint tovább túrni a törvények uralmát a Kleisthenes demokráciájának alapján. — A hagyományos családi nevek megszokott büvereje nem nyújtott tehát már ezidétt az athenei államnak többé biztosítékot; a nyomás pedig, a melyet az ingó vagyon túlsúlya gyakorolt, napról napra érezhetőbbé válik vala: nem egyedül az emélytelt nagylelkű fölfogás tette volt tehát ily körülmények közt — Aristeides részéről, midőn ez már 477-ben — még a persa háború folyamában — oly reformot indítványozott és vitt keresztül, melynek értelmében ezentúl, tekintet nélkül vagyonfoki képesítvényre, bármely athenei állampolgár is archonná és ennek következtében állambíróvá is lehetett az Areiopag tanácsában. ²⁾

Nagyon hiányosak ezen alkotmányjogi reformra vonatkozólag a tudósításaink. Még csak azt sem tudjuk, történt-e törvényhozási intézkedés az Aristoteles indítványának elfogadása után ezen néphatározatnak — $\psi\eta\phi\sigma\iota\mu\alpha$ — alkotmányjogi megállandósítására? Kútfőink csak $\psi\eta\phi\sigma\iota\mu\alpha$ -ról³⁾ szólnak: az ilyenek államjogi érvénye csak egy évre terjedt ki, s ha a souverain népgyűlés — az $\epsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$ — azt továbbra is érvényben akarta tartani; úgy meg kellett azt az év leteltével újítani.

Sokan azt hiszik — Perizonius, Duncker, Grote vagy Müller-Strübing nyomán, — hogy az államhivataloknak sors-húzás útján betöltését szintén Aristeides vitte bele az athenei alkotmányjogba. Valószínűbb ugyan, hogy ezen államférfi igazságszeretetének volt e reform kifolyása, még pedig akár a választási eljárás mellett már ezentúl menthetlenül háttérbe szorulandott oligarchikus, vagyis helyesebben eupatrida kisebbség állampolgári jogainak érvényesíthetése végett, akár pedig az általános állampolgári jogegyenlőség elvének érdekében, minthogy akár csak Ephialtes hozta volna he a sorshúzást, miként Lugebil, vagy éppen már maga Solon, miként ezt

Fustel de Coulanges gondolja. Sőt több valószínűséggel bír a Dunckerék, Groteék, Müller-Stübingék föntjelzett nézete még azon orthodox nézetnél is, a mely szerint a sorshúzás behozatala részét tévé a Kleisthenes sikeres alkotmányjogi reformműveleteinek. Hisz azon adatnak a hordereje, a mely szerint a **πολέμαρχος**; már a marathoni csata előtt mint babbal besorolt — **κυαμευτός** — **κυάμω λαγών** tisztviselőül vett részt a haditanácsban, ezen adatnak a hordereje nagyon meggyengült már a kritika szemében Lugebil érveivel szemben, és végleg elfog az kallani, ha eszünkbe jut, hogy ezen adatot Herodotos-tól kölcsönöztük. Herodotos pedig éppen nem árú el alkotmányjogi tüzetesebb jártasságot az athenei állam történelmében és oly munkát ír, a melynek pártpolitikai irányzatosságát már Kirchhoff is fölismerte. Mondom, valószínűbbnek látszik azon fölvét, hogy a sorshúzást, a választás helyett, Aristeides hozta be az athenei államjogba: ámde kútfőinkből egyáltalán nem lehet azt beigazolni. Tény azonban, hogy a sorshúzás behozatala nem jelentette egyúttal a műveltségi képesítvény behozatalát is. Az államhivatal elérése ugyan bizonyos föltételek betöltéséhez volt kötve: ámde azon eljárás — **δοκιμασία** — a mely ezen föltételek betöltését vagy be nem töltését volt megvizsgálandó, nem keresett egyetlen egy athenei államhivatal vagy megbíztatás betöltésére vonatkozólag sem egyebet, mint genealógiai, s erkölcsi képesítvényeket — csakis bizonyos kincstárnoki, meg a hadvezéri állásokra vonatkozólag követelt még ezenfölül magasabb vagyonfokot, illetőleg földbirtokot Attika határain belül, no meg azután legfőlebb a kilencz archontól követelt meg tökélyes testi épséget, és az archon Basileustól meg a strategosoktól követelt meg holmi tüzetesebb házassági képesítvényeket. 4)

Ha hihetünk Lysiasnak: lígy megkövetelte ezen dokimasia a tisztviselő jelöltektől átalában véve még azt is, hogy egész életök múltja ment legyen minden mocsoktól. Lehet, hogy mindezt megkövetelte már Aristeides korában a dokimasia: annyi azonban bizonyos, hogy azt, hogy mit tanúit, minő tanfolyamot végzett, — hogy ismeri-e az athenei államjogot, ismeri-e az athenei törvényeket, ismeri-e az athenei államgazdaság és államháztartás részleteit? Mindezt nem

kérdezték az athenei államtisztviselőségre jelentkezőktől a dokimasia alkalmából, sem egyébkor. Sőt még csak azt sem kérdezték tőle, hogy tud-e írni-olvasni? A mit pedig nagyon czélszerű lett volna megkérdezni, kivált a vidékről jelentkezőktől, így többek közt a marczona Acharnaiabeli szénégetőktől. ⁵⁾

Nem tulajdonítottak ezidétt még fontosságot a szellemi műveltségnek az athenei államéletben. Legfőlegb a hadvezérben tisztelték a magasabb értelmet a csatamezőn, a szónokban a szószéken, meg a színműróban a színházban. Egyébként nem is emelkedett még ekkor ki az athenei szellemvilág még az irodalom terén sem a maga hagyományos alantasságából. Jele ennek mindenekelőtt, hogy ezen korszak államin-tézményeiről, alkotmányjogi reformjairól kútffőink alig néhány sorban, s itt is csak a legdurvább általánosságban szólallak, s hogy oly athenei író, a ki az Aristeides reformkorszakának viselt dolgait akár az alkotmánytörténelem, akár a művelődés szempontjából bármily röviden megírta, vagy csak följegyezte volna is, e korszakon belül még nem született. Oncken egész lelkesedéssel szólt az eszmék azon fölszárnyalásáról, a melyet ezen évek folyamában a győztes fegyverek s a fényes zsákmány látványa idézett volna föl a diadalittas Athénében. Készemről csak diadalmámor nyomait láthatom: de nem bírok fölfedezni még az athenei történelem ezen szakában semmiféle fölszárnyaló eszméket. ⁶⁾

Az athenei nép ereje ekkor csak is fegyvertényekben tetőzött. Győzött az athenei haderő Byzantiónnál (477 K. e.); bevette Eiont, Skyrost, Ivarystost (476-466 K. e.); megtörte Naxost és Thasost (464—461 Kr. e.), nagy csatát nyert Ivi-mon alatt az Eurymedonnál, valamint a Strymon vize mellett is a persák fölött (465 Kr. e.). Lehet, hogy még egyéb pontokon is arattak diadalt Athén hajói és hoplitái a 476—466. közti időszakban, és hogy ez utóbbiakról csak azért nem olvashatunk, mert nem akadt még ekkor Athénében í, a ki e diadalok emlékezetét át bírta volna szállítani az utókorra. Ámde nagyon tévednek azok, a kik e győzelmeket olybá veszik, mintha képesek lennének azok a persák ellen küzdő athenei haderőnek fölülmúlhatatlan voltát beigazolni. Nem

csak győztek, de vereséget is bőven szenvedtek ezen évek folyamában Athéné hoplitái. Ott küzd velők jó ideig a csodálatraméltó hős Boges; kétségbeesve rohannak, új meg új támadást intézve Doriskosra, de az ostromlottak mindannyiszor visszaverik a rohamot; többször hátrálnak itt Athéné lioplitái, mint a hány csatában győzött a persák fölött Miltiades, Aristeides együttvéve, és kegyetlenül megverik őket Drabekosnál. Több mint tízezer athenei harezos esik el a thrákok csapásai alatt, és a ki életben marad, vad futásban keresi menedékét. Nem is dicsekedtek még későbbi időkben sem athenei szónokok, sem athenei költők vagy történetírók soha ezen hadjárattal.⁷⁾

Gyorsan épült föl romjaiból Athéné városa a persa hadak elvonulta után; büszkén emelkedtek díszes középületek; Themistokles hadászatiag fontos építkezések által kötötte össze az anyavárost Peiraieusszal, — fegyvertár, hajóraktár, kikötőszabályozás hirdetek a győztes nép erélyét a megüjlödött haza szolgálatában; még inkább hirdeté ezt azon hatalmas védfal, melyet Kimon a hegyoldalon, éppen a legfontosabb helyen emel vala Athéné ótalmára. Ámde, hogy mily kevésbé törődtek még ez idő szerént az athenei intéző férfiak a szellemi művelődés követelményeivel, a haza múltjának romba dőlt műremekeivel: mutatja ezt azon közömbösség, a melylyel a falakás alkalmával egyre-másra halmozák vala együvé és építik vala bele durva, mitsem mondó kőanyag gyanánt a falakba még az ősrégi fölliratú építészetű, és siremléki műtörödékeket is. Nem törekedtek az intéző athenei férfiak a város líjjáépítésében arra sem, hogy szabályszerűséget hozzanak bele az útezák s a magánépületek ízléstelen tömkelegébe. Nagyjában véve a romjaiból újjá épült Athéné is megmaradt a mi volt a persa háborúk előtt: egy dísztelen tömkelegé az össze-visszaépített, utczaról utczára rútol egymásba szögellő szegényes magán-vájogházaknak, a melyet minden részarányos beosztás, minden összhangzatra törő tervszerűség nélkül itt-ott tarkáztak ki a szórványosan jelentkező fénytelt középületek. A mi a béke műveiből e korszakban a bűvárlati szemlélőre lélekemelőleg hat: az csakis e középületek műépítészeti szépségére s azok szobrászati műremekeire szorítkozik első

sorban. Meg, nem tudom, hozzátehetem-e hasonló joggal? — egy-egy athenei festőnek csataképeire. Ezen korszakban építette Peisianax a Poikilét, a melynek falait Polygnotos Marathon-kyklosa díszíté. E korszak szobrászai voltak Kritios és Xesiotés, a kik a »Zsarnok-gyilkosok«-kal örökíték meg nevüket az athenei műtörténelemben. E korszak látta a lepelt a Zeus Eleutheriosról, Myron tehenéről, Kalamis Aphroditéjéről s egyéb szoborműveiről az Eumenidák szentélyében lehullani. E korszakban pillantotta meg a még ifjú Pheidias Athéné Promachosát első Ízben a bámuló athenei nép. E korszakban jött létre a megifjúdott Anakeion, Tkeseus Heroona, az Areiopag fogadalmi műremeke Athéné Ergane templománál, az Erczbika, mint a visszavívott szabadság symboluma, s Eukleia temploma, az athenei nép marathoni dicsőségének ezen magasztos emléke. Ekkor jöttek létre Kimon sétányai.⁸⁾

Szóval Aristeides demokrátiája tagadhatlanul emélytelt haladásnak volt már tanúja úgy a műépítészetben mint a szobrászatban. Jelentékeny mérvekben tett haladást ezen évek folyamában a dráma is: csakhogy még sem annyira, mint a hogy ezt manap az orthodox rajongók velünk elhitetni igyekeznek. Nem, mert Aischylos nem a persa háborúk diadalittas emlékezetétől nyerte az ő költészetének ihlettelt erejét; már a Peisistratidák végéveiben kezdete volt ő meg a maga hatalmas alkotásait, s ha később tökélyesbültek drámái, úgy ezt határozottan sikeliái tanulmányútjának köszönhető. Pratinas és fia Aristeias a satyrdramát korinthusi és sikyoni minták után honosították meg, de nem voltak született atheneiek; Phliusból származtak. Kratinos és Krates csak egy későbbi korszakban gazdagítják az athenei színpadot valóban értékteljes vígjátékokkal; Neopliron Sikyonból, Ion Chiosból csak zsenge kezdők még ekkor a tragikai költészetben. Zsenge kezdő még ekkor maga Sophokles is. Nem volt Athénének ezen korszakban még egyetlenegy bölcsésze, még egyetlenegy matematikusa, egyetlenegy politikai Írója, rhetora, egyetlenegy történetírója, régiségbúvára sem. Athéné egész szellemi élete úgyszólván a drámában, a tragoediában és komoediában nyert ekkor még csak komolyabban számbavehető kifejezést. Nem képződött még ekkor Athénében politi-

kai vagy törvényszéki műszónoklat sem: a mi bizonyára megtörtént volna, ha a tömeg már műveltebb lett volna. Hisz a szónoki siker a hallgatóság műveltségi fokától függ első sorban: hogy képződhetett volna tehát műszónoklat ott, hol a hallgatóság műveltségi foka túlnyomólag még oly alantas fokon állott, mint ezen évek folyamában az athenei ekklesiában, államtanácsban, az areiopagban és a heliaiában? Pedig, hogy az athenei nép műveltségi színvonala az Aristeides reformja után is még mindig nagyon alantas volt: e mellett szól az egész ódon irodalmi hagyaték akaratlan tanúságtétele. Ellene nem bizonyít semmi, csak az orthodox rajongás védekezik oly érvekkel, a melyek gyarló volta fölöttik az elfogulatlan tanulmányozó előtt mindjárt első pillanatra. Azt mondják ezen orthodox rajongók, hogy íme, sorshúzás útján szemelte ki a pályabírákat az athenei nép a drámák fölött: és mégis ezen sors húzásából, a nagy tömegeből találomra vaktában kipattantott athenei közemberek ugyanazon drámákat érdemesítették jutalomra, a melyeket korunk legkiválóbb művészei is remekművekül ismernek el. Mily magas műízlésről s egyúttal mennyire emelkedett szellemi műveltségről tesz ez bizonyítást az athenei közemberek, a legközségebb athenei állampolgárok sok ezernyi nagy tömegének részére! Sajátságos egy okoskodás; én legalább a valódi műízlés hiányát bírom csak már abban is felismerni, hogy e tömeg, a mely nem bírta volna semmi áron sem a hadvezérek kiszemelésének módját a sorshúzásra, hanem a maga hadvezéreit úgy szabadon választotta, mégis a sorshúzást alkalmas módozatnak találta a lehető legjobb drámabírák kieszelhetésére. Még ha csak az oly állampolgárok közül jelentkezhetek volna jelöltek, a kik egy vagy más úton be tudtak volna igazolni némi szellemi képesítvényt! Ámde ily minősítésről szó sem lehetett Athénében; és modern orthodox rajongóink bizonyára magok is csodálkoznának, lia megismerkedhetnének azon indokolásokkal, a melyekkel a tényleg kisorsolt athenei drámabírák egy vagy más szerző művének a jutalmat Aristeides korában odaítélték volt. Kirnon éppen egy gyilkos hadjáratból érkezik haza a »Theseus« tetemeivel — és az ő stratégiáival, midőn Aischylossal versenyre kel

a még zsenge dalnok- ifjú Sophokles, a »Triptolemos« szerzője. Aphepsion archonnak egy hatástelt ötlet villan meg agyában: lát ha nem sorsolnák ki ez alkalomra a drámabírákat, hanem ha Kimont és győztes hadvezértársait hívnák föl, hogy ítéljenek ők a versenyre kelt tragikai költők pályadíj-sóvár művei fölött. Megtörténik. Az eurymecloni hős és stratégiárai pályabíró-ságot ülnek legott a dramaturgiai kérdésben és nem Aischylosnak, a már hírneves drámaköltőnek, de a zsenge ifjú Sophoklesnek ítélik oda a pályabért. Íme, fohászkodnak orthodox rajongóink, — íme, minő lélekemelő jelenet, minő magasztos bizonyíték! Kimonról azt jelentik kútfőink, hogy athenei kortársai őt inkább szerföltt hiányos, sőt selejtes képzettségű embernek, körülbelül ^{ἄλλοτριτος} ^{ἀλλοτριτος}-nak tartották: Kimon stratégiárai aránylag még alantasabb culturfokon állhatták az athenei értelmiségben; és mégis föl bírták már ismerni a zsenge Sophoklesben azt a szellemi nagyságot, a kit a világ legnagyobb tragikai lángelméjének tartanak nem csak a — Shaksperet nem ismerő philologok, hanem még Ponsard is! Tehát — így érvelnek ők — tehát minő magas fokon kellett már ekkor Athénében a szellemi közműveltségnek állnia, ha már ily marczona katonák, mint ez a Kimon, meg az ő stratégiárai is, képesek voltak már a gyermek Sophokles ezen szűz kísérletében is a nagy drámai lángelmét fölismerni! Pedig nagyon tévednek a mi orthodox rajongóink, ha azt hiszik, hogy akkor, midőn így okoskodnak, valami nagyon okos dolgot mondtak. Nem szólnék hozzá, a dramaturgiai szakértőkre bíznám ezt az egész Aphepsiádot, ha Sopliokles szűz drámája a »Triptolemos« szintűgy egész terjedelmében a maga érintetlen műegészsében szállott volna korunkra, mint pl. az »Antigoné,« a két »Oidipus« vagy a »Trachiniai nők.« Ámde maradt-e fönn a »Triptolemos«-ból csak annyi töredék is, hogy ezekből a zsenge kezdő Sophokles pályázati diadalának jogosultságára magok a dramaturgiai szakértők bízvást merhetnének következtetni? Egy oly drámaköltővel szemben, mint a minő már akkor Aischylos volt? Illetékes modern dramaturgiai szakértők magok vallják be, hogy a ránk szállott töredékeknek illetén kritikai korderőt tulajdonítani távolról sem lehet. Másfelől oly adatoknak vagyunk birtokában, a melyekből átalános culturtörténeti

szempontra helyezkedve is kimagyarázhatjuk azon óriási hatást, a melylyel a zsenge kezelő Sophokles e szűz kísérletének ellenállhatlan erővel kellett hatnia, főnforgó politikai viszonyok közepette, s az akkori közhangulat és népizéshez képest légy az athenei pálya bírakra mint a színházi közönségre. Pliniusból tudjuk, hogy Sophokles »Triptolemos«-ában a darab hőse magasan jár a levegőben egy ragyogó sárkányfogaton, beutazza így a legtávolibb országokat és a midőn hazatér, azt hirdeti a darab hőse a népnek, hogy a mennyire nagy áldás az emberiségre nézve, hogy búzát és rozstot terem a föld: éppen annyira dicsőség ez az athenei népre nézve, mert ő, a darab hőse, azt tudta meg az ő csodás, világraszóló utazásában, hogy az atheneiek találták föl először a búzatermesztést meg a rozstermesztést, s hogy innét Athénéből terjedt szét a búza meg a rozs az egész világra! Gondoljuk meg, hogy Triptolemos egyik legrokonszenvesebb alakja volt az athenei államvallás mythológiájának, ne feledjük, hogy az athenei nép ezidétt meg saját magát tartotta a legvallásosabb — **παντων ευσεβειστατων** — népnek a föld összes népei között: és azt fogjuk kérdezni, hogy vajjon lehetett-e az athenei nép közhangulatának nyomatékosabban kedvében járni, mint a hogy ezt a zsenge kezdő Sophokles tévé a maga pályadarabjában? De Sophokles személyes tulajdonai, megjelenései is csak elvakítólag hathattak az athenei színházi közönség hangulatára és hagyományos ízlésére. Azt, hogy ő egy középosztálybeli polgárnak, késesnek **μαγαροποιου** — a fia lett volna, ezt beigazolnia Curtius Ernőnek sem sikerült: éppen ellenkezőleg a kútfőbírálat törvényeinek legszigorúbb szemmel tartása egyenesen arra int, hogy a Bio: híradását fogadjuk el egyedül hitelesnek, a mely híradás szerint pedig Sophokles a legmagasabb ősrégi athenei családoknak volt ivadéka. Régi családból származott Aischylos is: ámde ő, ki 525-ben született, 468-ban Kr. e. — a mely évben az ő darabja a »Triptolemos«-szal versenyre kelt — már 57 éves volt, csataedzett veterán, a kin meglátszott, hogy kissé szerette a bort. E mellett inkább szabadgondolkodó mint vakbuzgó híve az államvallásnak, oly kevésbé érezte magát kegyeletre hangolva ennek szabványaihoz, hogy elég merész volt egyik darabjában czél-

zást tenni a mysterionökra, a mi miatt nyomban ott a színházban megrohanta, s majd csak hogy nem agyonkövezte a nép. Nem így Sophokles. Édesded odaadással fűződött az ő lelke az államvalláshoz; ennek szolgálatába lépett ő mindjárt első fölléptekor az ő egész költészetével: nem botránkoztattak meg áhíthatos hívőt sem kardalait, sem drámái párbeszédei, hisz áhíthat békítő fuvalma ömlött el minden irányban az ő lényén is! És azután, ez a zsenge kezdő Sophokles minő ifjú volt! Halhatatlan szoborművek hirdetik az évezredeknek azon ihlettelt kéjérzetet, a melylyel az atheneiek az üde férfi idomok plastikai szépsége iránt rajongani oly műértőleg tudtak volt; egész lyrai költészetük csak úgy áradozik a szép ifjak dicsőítésétől, — szinte megütközést keltőleg rí ki az ábrándozás ezen eleme még Platon »Charmides«-éből is. Csoda-e, ha a »Triptolemos« bájtelt ifjú szerzője nagyobb benyomást birt tenni az athenei közönségre, mint Aischylos, az ő megjelenésével? — Néhány éve csak és konybe lábadtak az athenei állampolgárok szemei a Salamis-ünnep alkalmával. Sophokles! látták akkor ott tánczolni tizenhatéves korában. Annyira elbűvölte volt ő már ekkor honfitársait az ő plastikai szépségével. És most előlép az istenekkel rokon ősrégi nemzetségek e csodaszép ifjú sarjadéka és tulajdon szülővárosa dicsőségét hirdeti fenséges mythosi képekben, egy oly gondolat szárnyaira kelve, a mely az áhíthat hangján kölcsönöz új életerőt az államvallás egyik leggyakorlatibb horderejű hitregéjének — ugyan, nem feléje fordúlt volna-e az athenei közönség rokonszenve, még az esetben is, ha Aischylos akár legremekebb drámái alkotását bocsátotta volna is versenyre a »Triptolemos«-szál? És csodálkozhatunk-e még azon, ha Kimon és az ő szintén évről-évre választás alá eső stratégtársai a politikai pártküzdelmek akkori hevében nem akarták ellökni magoktól a színházat megtöltő választópolgárok közhangulatát, még ha képesek lettek volna is e marczona hadvezérek nagyobb drámái értéket fedezni föl Aischylos versenyre kelt művében? De nem akarok többet mondani, mint a mire kútfőink följosósítanak: csak azon bevégzett ténnyt akarom érvényre emelni, hogy a Kimonék pályabírói Ítélete az Aristeides korabeli athenei nép állítólagos magas szellemi

képzettsége mellett szintén nem bizonyíték. Nincs egyáltalán semmi nyoma annak, hogy az Aristeides reformjára következő évek folyamában magasabban állott volna a tömeg általános műveltsége, mint akár Korinthosban, akár Thebában.⁹⁾

De nem csak a szellemi műveltség állott még ekkor alantas fokon Athénében: gyarló lábon állott ott már ekkor a közerkölcsiség. Erős szó első pillanatra, midőn éppen ezen korszakot ünnepük akként, mint a megromlatlan őserények kegyeletre méltó letéteményesét egyfelől Aristophanes és vigjátékiró kortársai, másfelől pedig az orthodox modern reálphilologok. Hajh! Aristeides és Kimon korában az athenei népjellemet még nem érintette sem a vallástalan sopliistika, sem az elpuliulás és az élvhajhász túllinomodás fertőző lehe, — hajh! akkor az athenei nép génusza egészségesen életerős volt minden ízében! Erre oktatják ifjainkat, a merre csak az orthodoxia korlátlanul uralkodik, az Északi tenger partjaitól le egész Ragusáig meg Zaráig, s a mennyiben a német orthodoxia ad irányt a reálphilológiának egyebütt is. Archangeltől le egész Palermóig.¹⁰⁾

Teljességgel nem jogosít föl ily apoplithegma hirdetésére kútfőink kritikai tanulmányozása. »Nvolcz láb magasak voltak ők, a kik győztek hajdan Marathonnál, a derék nemes Myronides kortársai, így kiáltat föl Aischylos szellemével Aristophanes a »Békák«-ban — nem piaczi fecsegők. nem szemfényvesztő csalók, nem gézengúzok voltak a mi ősatyáink, hanem valódi hősök, a kiknek az esze nem járt haszontalanságon, hanem a lándzsán meg a dárdán, a fehér hajzattól tündöklő sisakon, a roham sapkán, a lábvértéken, meg a heted-hétrét bőrzetű, föllobogó hősi bátorságon. E hős erényeket énekli meg Aristophanes a »Felhők«-ben is, midőn szembe állítja az dpyaía xat?s!a-t, a »régí nevelés«-t, a sophisták tanfolyamával, az »új nevelés«-sel. Fegyelmet tartottak még ekkor az atyák, szerények voltak a lilik; rendhez voltak szokva; józanul illedelmes magatartásúak; oly zenére hallgattak és dallottak, a mely nem lankasztja el, sőt edzi a férfi lelkületét. Nem mert akkor még szemtelen pillantásokat vetni az ifjú, kitért az öregek elől; nem járt a tánczosnók házába, nem a meleg fürdőkbe, nem mert belenyúlni a tálba a retek, a

jóízű kolbász meg a hal után és nem gúnyolta az atyját Japetosnak. Nem is rontotta el egészségét, nem lett időnek előtte szűkvállú, göthösmellű, fakószínű, nagynyelvű nyomorékká.« Ily dicsérettel halmozza el Aristophanes a dolog érdemére nézve az athenei állampolgárok azon nemzedékét, a mely győzött ifjú éveiben Marathonnál, később pedig a derék nemes Myronides — ἰ μύρωνιδης — alatt vitt diadalmas csatákat, s Aristeidest és Kimont követve intézte az állam ügyeit le egész Kr. e. 162-ig. Dicséretnek elég ügyes a demagógok és sophisták fénykorának conservatív erkölcspolitikai stíljében: ámde a görög irodalmi hagyaték kritikai bűvára nem fog sokat adni rá mint bizonyítékra: föl fogja ismerni hogy biz ez az egész aristophanesi élczelt áradozás nem egyéb mint conservatív-politikai kortesbeszéd, oly formában, a melyet föltalálhatni minden korban, minden népnél, s a melyet a Horatius »laudator temporis acti«-ja óta úgy szoknak nevezni az óvatosabb elmék, hogy a »régii jó idők« dicsérete. Hogy nem lehet valami komolyan venni ezen egész dramatizált conservatív kortesbeszédet: kitűnik ez a szakértő szem előtt már magának Aristophanesnek egy másik helyéből, a »Békák« azon helyéből, a melyben azt mondatja Xanthiaszal. hogy »Aischylos az ő lelke mélyében bizony gézengúz egy söpredéknek« tartotta »a színházlátogató athenei állampolgárság legnagyobb részét,« a »többit pedig, a műbírálattal dolgában, merő fecsegőknek.« Egy másik darabjában, a »Darrasak«-ban pedig ugyancsak Aristophanes mondatja a marathoni hősről és a Myronides kortársairól, tehát az Aristeides-féle reformkorszak vezénylő nemzedékéről, hogy bizony ezek a hős alakok ugyancsak szemes tolvaj népségnek bizonyultak be Bvzantion ostrománál. Egyébként Kratinos, a ki jóval idősebb volt Aristophanesnél. már azon időn belül irt vígjátékokat, a midőn még a Myronides kortársai életben voltak, sőt irányadólag folytak be az athenei állam és társadalom ügyeire: nos, hogy írja le tehát Kratinos ezen hős alakokat, a kiket másfél emberöltő múltán Aristophanes így magasztal mint mintaképeit az erénynek? Bizony Kratinos ezen hősalakokat egyszerűleg legazemberezi: vagyis Kratinos éppen úgy szidalmazza a saját kortársait, mint a hogy szidalmazza őket,

már t. i. a saját kortársait, később Aristoplíanes, és a jobb erkölcsök aranykorát Kratínosz is pár emberöltővel följebb, az ősapák nemzedékében keresi. Igen. Kratínosz is megénekli a régi jó időket, a maga »Cheironok« című vígjátékában: ámde Kratínosz már a rút elcsenevezés éveit látja Myronides, sőt már Miltiades korában is: Kratínosz a régi jó idők dicsőségét följebb tolja három emberöltővel, és csak ott fenn találja meg az ősapák jobb erkölceit és az élet nagyobb, egészségesebb kellemeit Solon korában. Themistoklész nemzedéke idősebb volt a Myronides nemzedékénél: és Teleklisz a maga »Prytanjai«-ban már éppen azon szitkokkal illeti, éppen azon bűnökért rója meg a Themistoklész nemzedékét, tehát a salamisai és a plataiai hőseket, mint a mely bűnökért oly kegyetlenül ostromozza később Aristoplíanes a Kleon kortársait. Pherekrates szintén romlottnak nevezi már azt a kort, a melyet Aristophanes még mint mintaszerűleg jó erkölcsű kort bárnál, Eupolis pedig, bár ő is vajmi sokat emlegeti a régi jó időket, már Myronides legnagyobb kortársát, Kimont is úgy szidja, mint a romlottság netovábbját. Minden kornak megvoltak a maga költői, a kik fennen magasztalgatták a régi jó időket: ámde ezen régi jó időket minden egyes kor költője más és más emberöltőben vélte föláltalhatni: csak abban egyeztek meg valamennyin, hogy a saját kortársaikat mind e költők hasonlíthatlanul silányabb, sőt gonoszabb emberi lényeknek tartották, mint a tulajdon ősapáikat s ezek fölmagasztalt kortársaikat.

Azt, hogy jóval durvábbak voltak még az erkölcsök Myronides korában, látjuk mindenből; azt, hogy jobbak lettek volna az erkölcsök ezidétt Athénében mint Periklész idejében, a mellett, hogy durvábbak voltak: ezt nem igazolja be egyetlen egy görög író sem. legkevésbé teszi pedig ezt Platon. Ő azon félelemből akarja kimagyarázni a Myronides kortársainak nagyobb szemérem-érzetét, — azon félelemből, melyet az atheneiek a berontó persa király iszonyú hadereje előtt érezhettek magokban: a félelem szemérmessé tesz. a szemérmesség pedig előmozdítja a törvénytiszteletet és az engedelmeséget az állampolgároknál: miután pedig ott. hol törvénytisztelők és engedelmesek az állampolgárok, jobbak az erkölcsök

is: tehát Myronides korában okvetlenül jobberkölsűek voltak az atbeneiek, mint később, midőn győzelmeik folytán nem ismertek már sem félelmet, sem szemérmet és éppen ezért lábbal kezdték már taposni a törvényeket. Ide megy ki Platón okoskodása. Mint oly gyakran, úgy most sem tudja az ember, komolyan beszél-e e bölcsész avagy csak tréfál? De bizonynyára nem tréfál akkor, midőn azt mondja, hogy a Phryniss trillázó zenéje és Perikles rontották meg az athenei erkölcsöket: amaz, Phryniss, az által, hogy elbágyasztotta a tetterőt csásbosán puhító hangidomainak hatásával: emez, Perikles pedig, midőn tunyává, gyávává, fecsegővé és kapzsvá tette szerénte — az atheneieket. Ezt már Platón komolyan, bölcselő lelkének legmélyebb meggyőződéséből mondja. Hogy Perikies nem sokat ronthatott már az atbeneiek erkölcssein, erről meg fogunk győződhetni később mimnagunk is: hogy pedig a Phryniss trillázó zenéje sem tette őket rosszabbá: ezt meg fogja érteni mind az, a ki tudomásul veszi, hogy jóval Phryniss előtt már Lasos ugyanezen trillázó zenét alkalmazta Athénében. Ha ez a trillázó zene oly erkölcsrontó hatást birt volna gyakorolni Athénében: hát akkor nem jöhetett volna létre sem Salamis, sem Marathon. Nem voltak még a meleg fürdők sem divatban, sem Phryniss nem tette meg még a maga első kísérletét és az athenei nép máris örökre letörörlíetetlen jeleit adta erkölcsi romlottságának. A pénzsomj. a zsákmány mint hadi cél, lélekvásárlás a választásoknál, közpénzek folytonos elsikkasztása, pártdulakodás a jogszolgáltatásban: mindez a legnagyobb mérvben otthonos volt már Uy ronides és Kimon korában Athénében, hogy a paiderastiát, a melyről már a legrégebb athenei vígjátékírók dallanak, ne is említsem. Csak egyet emelek ki: a közpénzek elsikkasztását. Aristeides, Kimon, Ephialtes, — hol egyik, hol a másik folyton fedeztek föl oly sikkasztásokat, a melyeket előkelő államtisztviselők követtek volt el, az állam megkárosításával, és ha van valami, a mi mint jellegző vonás vonul végig ezen állítólag még oly romlatlan őserényű korszakon: úgy ez mindenek előtt azon szilaj tusákban nyeri kifejezését, a melyeket a politikai pártok a bíróságok előtt fejtettek ki, részint azért, hogy a másik párt embereinek sikkasztásait lehetőleg kemény

ítélet által bújthatassák, részint azért, hogy a saját pártokhoz tartozó politikai szereplőket a sikkasztás, a közpénzek elsikkasztásának megbélyegző váciája alól minden áron felmentethessék. E mellett még csak egy mozzanat domborodik ki ezen korszak államéletéből úgy mint társadalmi mozgalmairól: a minden szemérmét levetkezett televásárlás pártpolitikai célokra, ha nem egyéb, hát az örökös etetés és itatás alakjában. Ephialtes, a néppárt feje, gazdag ember volt még az Aristeides reformjának megszavaztatásakor: tizenöt év alatt azonban ő is, mint sok más dúsgazdag kortársa, a szó szoros értelmében tönkrement: igen, mert a másik párt élén oly férfiú állott, a kivel nagyon nehéz volt az etetésben, itatásban sikerrel versenyezni: Kiment értem, a ki rengeteg kincset gyűjtött hadjáratai alkalmával, és nemcsak kertjeit engedte át közhasználatra, de valahányszor hazajött Athénébe. itt azzal vélte legjobban előmozdíthatni a saját pártja, a copservatív párt. ügyét, hogy folyton népünnepeket, óriási közlakomákat rendezett majd a saját párthívei, majd az összes állampolgárok, vagy legalább a saját törzse, a Lakiadák számára. Valóban nem állhatott valami örvendetes lábón a közerkölcsiség ott. hol ily módon folyt a küzdelem évtizedeken át a nép legelemibb érdekei ellenére, s hogy ily kábító mámor közepette a jogszolgáltatás sem bírhatott az erkölcsökre jótékony hatást gyakorolni: ezt csak azok fogják kétségbe vonhatni, a kik nem látnak egyebet vidáman pezsgő alkotmányos életnél mind ez üzelmekben. Kútfőink egész naivsággal beszélnek el. hogy mennyire nem akartak a bíróság előtt egy athenei állampolgárt, a ki ellen Aristeides emelt vádat, még csak meg sem hallgatni: a modern fölvilágosult jogérzet csak az atheneiek erkölcsi érzékének szegénységi bizonyítványát ismerheti föl azon kába zajongásban, a mely oly könnyedén teszi magát túl a törvényen, midőn megtagadja a bíró előtt a jogélet egyik alapföltételét, a jogszerű önvédekezést.

Még sötétebb színben fogjuk látni ezen egész korszak közerkölcsiségét, ha figyelemmel kísérjük azon férfiak életküzdelmeit. a kik Aristeidesszel osztoztak a legfőbb politikai befolyásban. Ott van mindjárt Themástokles. Csakis a lég-

aljasabb fogások által bírta ő magát népvézéri állásában fön-
tartani: jóllehet az egész világ nem szűnt meg folyton hirdetni, hogy ő volt az, a ki Salamisnál megmentette Athénét s vele egész Görögországot. Annak, hogy ez a lángelme ennyire elaljasodott: ennek maga az a küzdelem természeté adja meg a magyarázatát, a melyet egy ily nép hajlamaival szakadatlanul rínia kellett, csakhogy ne veszítse el a népszerűségét, Themistokles oly tetteket követett el az ő rablóhadjárataiban, a mely tetteiért bizonyára rég ellökte volna már magától egy oly nép, a mely tiszteletben tartja csak némileg is, saját vérei irányában legalább, az erkölcsi törvényeket. Kirabolta a Kykladokat, megszarolta Athéné szövetségeseit, elsikkasztotta a hadi zsákmány nagy részét: még sem érte őt ezért soha semmiféle büntetés Athénében. Jalyosoi Timokreon rivalgó verselményben hirdette a világnak, hogy őt az ő barátja Themistokles három talentommal megcsalta és halálos ellenségeinek kezére játszotta: Themistokles archon, majd hadvezér volt Athénében, Timokreon tehát magának Athénének jó hírnevét síjtotta e vádaskodásával: de Themistoklest ezért még sem vonta senki kérdőre. Fölmentették őt a medismos vádjá alól is, midőn Leobotos, Alkmaion fia őt a bíróságnál följelentette (471. Kr. e.), pedig a Pansanias peréből tisztán, világosan kiderült néhány év múlva, hogy Themistokles a medismosban csakugyan nem volt ártatlan. Themistoklest az ő erkölcstelen üzelmeiért nem fenyegette veszély, nem még hazaáruló merényleteiért sem, Athénében. Volt pénze elég, nagyterjedelmű birtokai mellett nem kevesebb mint nyolczvan talentomnyi készpénz fölött rendelkezett, pedig öröksége mindössze csak három talentomnyi volt. é- ennek legnagyobb részét ő már kora ifjúságában elpazarolta, A megvesztegetés eszközeinek ennyire félreérthetlen birtokában bátran daczolhatott tehát ő az athenei államrenddel és a jólelkűek szeméremérszével.

Lehetséges volt ez Athénében. Hogy utoljára mégis letűnt a csillaga a tulajdon szülővárosában: ezt csak is azon vigyázatlanságának köszönhető, hogy szentélyt emelt Artemisnek közel a saját házához, a Melite városrészben, és e szentélyre azt merészlte ráíratni, hogy a »legjobb tanácsadónak.«

Ez már sértette az atkenei nép vallásos érzületét: száműzték tehát ostrakophoria útján. A távoliét megbontotta, úgy látszik, az ő lélekvásárló politikájának eddigi kötelekeit; nem csoda tehát, ha a Kimonnal szövetséges spártai államférfiak unszolgatására végre elhatározták az athenei ekklesián is, hogy elfogadják mint hazaárulót. (466 Ivr. e.) Themistokles ekkor Argosba szökött, innét kalandokra kelt, míg utóvégre a persa király lábaihoz borúit, és ott csúszott a hazája legnagyobb ellensége előtt a porban, eltanulva a persák nyelvét, szertartásait, beleélve magát a »barbárok« egész életmódjába, csak hogy holmi morzsalékot kaphasson alamizsnául ő, a kire még néhány évvel ezelőtt villogó szemekkel tekintett s fölállott előtte ülőhelyeiről a görög világ színe-java az Olympiákon. ¹²⁾ Sajátságos alak volt Kimon, a conservatív párt feje, ezen korszakban. Óriási termete, dús fürtökben vállára omló hajzata kedvelté tették őt a nőknél, — kedélyes társalgása a tábori csapszékekben, kimerülést nem ismerő élvhajás, czimboráskodása s ügyessége a lantpengetésben, fölülmúlhatatlan virtuozitása az írásban — megszerezték neki a népszerűséget a hadseregben: nagyot mondó szóvirágai s hallatlan bőkezűsége nagyban fokozták még azon nimbust, melyet jórészt maga szerzett dúló tengeri csatákban a hajóhad élén, de tulajdonképp már úgy is örökölt atyjától, a marathoni győzőtől, Miltiadestől. Igen, szerette az asszonyokat, szerette a bort: de még inkább szerette a hadi zsákmányt. Nem is szűnt meg soha szítogatni, élesztgetni a háború tüzet az ekklesián; folyton azon dolgozott mint államférfi, hogy Athénét folyton újabb meg újabb hadjáratokba bonyolíthassa, hogy azután mint hadvezér mentül több kincsesei megrakodva térhessen vissza a városba. Az a háború, melyet Kypros meg Egyptom ellen indított, az ő hadvezérlete alatt nem lón egyél) valódi rablóhadjáratnál. Csak Oncken kereshet azokban föllángoló nemes küzdelmet panhellen eszméért. Valóban, minden oda mutat kútfőinkben, hogy Miltiades fürdő fia egyáltalán vajmi keveset törődhetett az eszmékkal. Conservatív volt a szó leggyakorlatibb értelmében. — Mindent egybevetve, még sem az által ártott legtöbbet a népnek, a mit neki a történetírók bűnül rónak föl: hanem az által, a mit neki érdemül

tulajdonítanak. Jó szíve volt. mint a hogy szokott lenni igen sok könnyelmű embernek: és ha az ő bőkezűségét csakis az ő emberszerető hajlamainak határai közt gyakorolta volna: akkor joggal azt mondhatnék, hogy méltán adózik az utókor az ő nagylelkűsége emlékezetének. Ámde ő az ő bőkezűségét mint eszközt oly pártczélokra használta föl, a mely pártczélok egyáltalán nem állottak barátságos lábon sem az átalános emberi haladás, sem az athenei nép osztatlan jólétének érdekeivel. »Ledöntette a kertjeinek kerítését, hogy ott bárki is minden nehézség nélkül, bármikor is gyümölcsöt szedhessen. Nyitva állott a háza, terítve az asztala mindenki számára éjjel-nappal. Beléphetett oda minden szegény; kapott ott enni napról napra, a ki csak jött, úgy hogy azután nem is kellett dolgoznia, és mégis egész kényelemmel szentelhette a maga idejét a közügyeknek. Ha kiment a városba, mindig egész csapat fiatal barátja képezte a kíséretét, ifjak, a kik egytől-egyig csinosan voltak öltözve természetesen az ő költségére. Ha már most útközben oly idősebb állampolgár akadt elébe,akinek gyarló, fogyatékos volt az öltözéke: úgy Kimon rögtön ráparancsolt egyik vagy másik ifjúra, hogy vesse le az ő csinos öltözékét és cserélje föl a gyarló öltözékű idősebb állampolgárával nemes tett. mondja a kútfőnk — nemes tett, mely nagy elismerésben részesült honfitársai részéről. Kimon kísérői rendszeren pénzt is, még pedig jó sok pénzt is vittek magokkal; ha megláttak a piacon kevésbé módos állampolgárokat, azonnal odaálltak melléjük és pénzt nyomtak a markukba, a nélkül, hogy csak egy szót is szólották volna.« Szóval. »Kimon a maga házat valóságos ebédlőteremmé alakította át a közönség számára és behozta bizonyos tekintetben ismét azon vagyonszösséget, a mely Kronos idejében dívott, amint ezt a mythologia tanítja.« — így kútfőink. Hát hiszen ez mind nagyon szépen hangzanék, ha Kimon mindezt nem azért tette volna, hogy a maga pártczéljaira korteskedjék. Melanthios a költő még évek múlva is rajongva dallott azon lakomák felől, a melyekkel Kimon az ő meghittéit boldogítja vala; Metrobios még Kratinos »Archilosai«-ban is epedezik azon társas együttlét után, a melyben ő egykor Kimon házában részesül vala. Szabad volt ez mindkettőnek, sőt még azon sem útköz-

hetünk meg, hogy ezen éhenkórász kis hivatalnok eme lakomák fejében Kimont Hellas »legnagyobb fiának« nevezte. Mindez a magánéletbe vág, s a házi gazda oly szívélyes életmódjára vonatkozik csupán, a melynek nem lehet egyéb neve, mint »vendégszeretet.« Ámde midőn e szívélyesség alapja, indítéka évek hosszú során át a legönzőbb pártcél, — midőn a lakmározás egész törzsek, majd az egész szavatzatképes állampolgárságnak időről időre rendszeresen üzött megvendéglésévé fajúi: akkor ezen etetésnek-itatásnak a neve nem vendégszeretet többé, hanem lélekvásárlás; és midőn ezen eljárás hasonló költekezésekre készíti az ellenpárt vezérét, Ephialtest, elannyira, hogy ez, csakhogy alantas jellemű vagy pedig túlgynge párhíveit összetarthassa, tönkre teszi egész vagyonát: akkor ez Kimon részéről is aligha volt nevezhető többé szívélyességnek, vendégszeretnek, hanem egyszerűleg lélekvásárló üzelemnek. Valóban, ha kevésbbé volt is tán valaha hozzá szokva az athenei tömeg az etetéshez-itatáshoz: úgy mégis téved Platón, midőn Perikilest teszi még csak felelőssé e tömeg kapzsiságáért, élvhajász, munkakerülő hivalkodásáért: a tömeg romlottsága e részben már bevégzett tény volt ezen korszakban; és azon modern rajongók, a kik elég naivak arra, hogy a fönnebb említett népetetés-ítás és megbélyegző pénzosztogatás czimén folyton csak hagyományos stylben a Kimon nagylelkűségét emlegessék, — ezen modern rajongók nem is veszik észre, hogy midőn Miltiades hős fiának dicsőségét ily módon vélik fokozhatni, ők magok segítenek akaratlanul is kideríteni, hogy az athenei tömeg erkölcsének e részbeni első megrontója nem a későbbi Perikies volt, hanem már maga Kimon. Éppen nem árad tehát kedvező világítás Myronides kortársaira, Kimon erkölcstörténelmileg s hagyományosan oly sokat magasztalgotott korára e korszakalkotókép szereplő hős hadvezérnek történehi emlékezetéből. De ez még korántsem minden. Kimon nevéhez még egyéb is tapad. Vád emeltetett ellene, hogy megcsalta az államot a thasosi zsákmány fölosztásánál. Hogy e vád nem alapúit merőben rágalmon: ezt valószínűnek fogja tartani az elfogulatlan kritika, mihelyt meggondolja, hogy Kimon ifjú korában nem volt képes börtönre vetett atyjának Miltiadesnek kiszá-

badíthatása végett a váltságdíjat lefizetni, és néhány év múlva már oly óriási vagyona volt, hogy várfallal erősítette meg Athénét a saját költségén, e mellett szoborművekkel díszített nagyszerű közsétányokat épített, virágzó kéjligetté alakította át az Akadémia sivár környékét, és folytonos népetetéseivel, pénzosztogatósaival állandó többséget bírt szerezni hosszabb időre a conservatív pártnak, daczára a salainisi győzelem folytán gazdasági túlsúlyra jutott ingó vagyonnak,— az athenei államban és társadalomban. Legyen bárhogy, tény, miszerint Kimont a bíróság elítélte, és csak három szavazat híján menekült meg a halálbüntetéstől; kemény pénzbírságban marasztaltatott el, és egyúttal a bírói ítélet becsületvesztéssel — ctT!|Ji!a sújtotta. Azok, kiket az atimia ért, az athenei törvények szerint nem választathattak meg államhivatalra, legkevésbé pedig strategi, hadvezéri tisztségre. Kimon atimiával lón sújtva, és mégis mi történik? — Kevés idő múlva Kimon elítéltetése után mégis megválasztotta Kimont az athenei nép hadvezérré, nem törődve sem a törvénnyel, sem az erkölcsi érzet parancsolta tekintetekkel. Ki is vonult csakhamar mint strateg egy jelentékeny hadoszlop élén Messene ellen, — hogy segítségére siessen a spártai haderőnek. így taposták lábbal Athénében a törvényt, a közerkölcsiség tekinteteit, azon korszak folyamában, a melyről a mi modern rajongóink Aristophanes conservatív-pártpolitikai irányélcze-lődései nyomán még ma is azt szokják hirdetni, hogy valóságos minta-korszaka volt a még romlatlan öserényű, egészséges athenei állam- és népéletnek!¹³⁾

Egészen más alak Aristeides. Magánjellemének fenségén nem ejthet csorbát a legszigorúbb kútfőkritika sem; legfőlebb nemzetközi ügyekre vonatkozó hitvallásában található gáncsot, föltéve, hogy csakugyan azon tant hirdette és gyakorlatilag követte is volna e valóban nagy államférfi és nagy ember, a mely tant Theophrastos neki tulajdonít. Theophrastos azt mondja, hogy Aristeides más morált állított föl az egyes állampolgárok, és ismét más morált az államok számára. »A nemzetközi ügyekben — mondja Theophrastos nem tekintett ő egyebet, csak a hazája érdekét, és erősen meg volt győződve, hogy a haza érdekét a nép nem óvhatja meg

mindig a nélkül, hogy államilag más államok irányában néha valami igazságtalanságot el ne kövessen.« Megvallom, nagyban módosítaná szükségkép az utókor fölfogását, azon egész fogalmat, melyet magának az ódon világ ezen erkölcsileg anynvira kimagasló alakja felől a művelt emberiség évezredek óta alkot vala, mihelyt be tudná igazolni a kritika, hogy Theophrastos, a kinek kútfői tekintélye a szó komolyabb értelmében jelentékeny, ez esetben is teljesen hiteles forrásból merítette a maga értesülését. Részemről úgy vagyok meggyőződve, hogy a kritika ezt beigazolni nem képes. Két évszázad fekszik körülbelül Aristeides és Theophrastos között, és éppen e két század folyamában gyártottak a thasosi Stesimbrotos nyomain haladó korrajzírók, meg a lesbosi Phantias és lampsakosi Idomeneus Ízlését követő plilyakoleschák és pantodapoleschák tömegestül oly történetkéket, a melyek fölött az ódon történetírás, illetőleg életrajzírasi kritika ellenőrzést egyáltalán nem volt képes gyakorolni. Másfelől alig tehető föl, hogy egy oly igazságszerető férfiú, mint Aristeides, képes lett volna egy ily kettős morál föllállítására. Hiteles forrásból tudjuk, hogy Aristeides annyira következetes tudott lenni az ő igazságszeretében, hogy még a saját perlekedő ellenfele érdekében is szót emelt ő nem egy ízben, szemben a bírák igazságtalan eljárásával; midőn ki kellett vetni az egyes államokra a quotát, a delosi szövetségben, őt bízta meg a szövetség e kényes tiszt teljesítésével, és valamennyi állam teljes örömmel nyugodott bele, hogy egy ily igazságos férfiú kezébe lőn e fontos missio letéve. Másfelől nem is igen történt, addig míg ő élt, Athéné részéről a szövetséges államok irányában semmi oly merénylet, mint a minő nyomban az ő halála után Naxost és Párost annyira föllázasztja vala. Aristeides azonban nem csak igazságszerető volt, de valódi bölcs ember hírében is állott, s mint államférfi ilyennek bizonyíait a történelem fényes tanúságtétele szerint: hogy adhatott volna tehát Aristeides magáról ily szegénységi bizonyítványt, hogy ő, a ki tetteiben a nemzetközi érintkezésben is mindig kifogástalanul igazságos volt, egy röpké általános nyilatkozatában annyira mieg tudott volna feledkezni az erkölcsi jónak, az igazságszeretnek örök egységes, örök oszthatatlan voltáról? Ha Aristeides

emlékezete nem mentheti föl e korszakot a romlottság vádja alól: úgy ez nem magán Athéné e fenséges fián múlik, hanem honfitársain, a nagy tömegben. Be akarta e romlott, etetés-itatáshoz szokott, kapzsi, rágalomkedvelésig csacska tömeg szennyezni még az ő nevét is: mint Krateros psephismagyűjteményének töredékeiből tudjuk, Diophantos Amphitropéból vádat emelt Aristeides ellen sikkasztás vagy éppen lopás miatt. Arról, hogy elítélte-e a bíróság Aristeidest, nem szólnak kútfőink; nem is valószínű ez; ámde már maga egy ily meghurcoltatás lehetősége méltán keseríthette el Aristeidest az ily közerkölcsiségi állapotok miatt a végsőig. Hisz éppen ő volt az, a ki így szólott volt egykor az atheneiekhez: »Szomorkodom fölöttetek, mert oly emberek vagytok, a kik sokkal kevesebbre becsülitek azt, a ki megmenti a közvagyonot az államnak, mint azt, a ki szívességet tesz egy vagy más jellemtelen egyénnel.« És most éppen ő neki, egy Aristeidesnek kellett elszenvednie, hogy őt honfitársai a bíróság előtt egy ily alávaló váddal illessék! Vájjon oly egészséges közerkölcsiségre vall-e ezek után a Myronides és a Kimon kora, mint ezt a modern rajongók szeretnék elhithetni az utókorral? ¹⁴⁾

A nyilvános élet negyedik kimagasló alakja, Ephialtes, szintén tisztességes ember s a nép őszinte barátja, a korszerű reform áldozatkész előharcosa volt. Amde megadta ő is az árát e hazafias, bensőségteljes népbaráti áldozatkészségének. Fölládozta egész vagyonát, miként már hallók, mert különben nem bírta volna győzelemre juttatni a néppártot szemben a Kimon vezérletté konservatív párt lélekvásárlásaival. Így is Ephialtes csak azt érte el a maga áldozatkészségével, hogy fönn bírta tartani a néppártot mind addig, míg a delosi szövetség pénztára tényleg áthelyezettett Athénébe. Nem kevesebbet jelentett ezen áthelyezés, mint szülő okát egy nagy alkotmányválságnak. A szövetség pénztárának kincseit e pillanattól fogva a saját tulajdonának tekintette a nép Athénében. Hatalmas tengeri hadereje néma tétlenségre szorította az ekként kijátszott szövetséges államokat; fölládoztak ugyan a szigetállamok közül néhányan; de ezek csakhamar leverettek, és mialatt Kimon Messenében időzött a maga hoplitáival, tehát az ekklesia szavazatképes tagjainak nagy részével: Ephialtes

fölhasználta az időt: ledöntötte az ekklesia psephismájával az Areiopag állambírószági jogkörét, csupán Vérbírószági illetékességét hagyván meg e magas államtestnek a jövőre is, és a jogszolgáltatást a tömeges nagy esküdtes népbírószágok kezére ruháztatta át véglegesen. Mindezt pedig csak annak kilátásbalehelyezésével vihette még Kimonék távollétében is keresztül, hogy jövőre behozatik úgy az ekklesia, mint a népbírószágok sok ezernyi tagjai számára a napi zsold.¹⁵⁾ Meg is történt, mindjárt ez új alkotmányjogi korszak megnyíltakor, a mint ezt más alkalommal majd el fogom mondani.

Ennyit az athenei állam és társadalom jelentőségéről az emberi haladásra nézve a Kleisthenes reformjától Ephialtes reformjáig.

¹⁾ L. »Die Demokratie« ezimű művein I. kötetét, 4—21.11. és 599—604. 11., — a hol tüzetesen szövegek a Solon timokrat alkotmányáról, ennek belső életképtelenségéről és bukásáról. — ²⁾ —⁵⁾ L. »Demokr.« I. 22—32. és 605 — 607. 11. Busolt, a maga legújabb »Griechische Geschichte« ezimű művének I. kötetében szintén hozzájárul ezen fölfogáshoz. — ⁶⁾ ⁷⁾ L. a »Demokr.« I., 34—38.; 607—609. 11. — Herod. V., 86.: ἐπιστάμενος δὲ ὁ Κλεισθένης: τὸν δῆμον προσεταιρίζεται. μετὰ δὲ τετρασφύλου: ἔονται Ἀθηναίους δεκασφύλους ἐποίησε. — Herod. V., 69. ὁ δὲ δὴ Ἀθηναίος Κλεισθένης: — ὡς γὰρ δὴ τὸν Ἀθηναίων δῆμον πρότερον ἀποσιμεῖνον τότε πάντα πρὸς τὴν ἑωυτοῦ μείραν προσεθήκατο. τὰς φυλάς μετακίνησε καὶ ἐποίησε πλεονας ἐξ ἑλασσόνων — δέκα τε δὴ φυλάρχους ἀντὶ τεσσάρων ἐποίησε. δέκα δὲ καὶ τοὺς δῆμους κατένευε ἐς τὰς φυλάς. — Schol. Aristoph. Nub. 37. Aristot. Polit. III., 1., 20.: πολλοὺς γὰρ ἐφυλέτευσσε ξένους καὶ δοῦλους μεταίκοις. — Herod. V., 65.: Ὅσα δὲ ἐλευθερωθέντες ἔρξαν ἢ ἐπαθὸν ἀξινόγησα ἀπγγήσασαι πρὶν ἢ Ἴωνίην τε ἀποστῆναι ἀπὸ Δαρείου καὶ Ἀρισταγόρας τὸν Μιλήσιον ἀποκόμενον ἐς Ἀθήνας χολῆσαι σφέων βοηθήσειν. ταῦτα πρῶτα φράσω. — Hsl. e. V., 66., 69., 70., 73.; VI., 127., 128., 129., 130., 126. — V., 131.: Κλεισθένης τε ὁ τὰς φυλάς καὶ τὴν δημοκρατίην Ἀθηναίσι καταστήσας. — A mit Plutarchos. Cim. 15. mond, καὶ τὴν ἐπὶ Κλεισθένους ἐγείρειν ἀριστοκρατίαν, az tekintve Plutarchos fölületesen ekklektikus szólammodorának gyakori tollesuszamlásait, nem vehető komolyan államtudományi szempontból. — Egyebekre nézve l. »Die Demokratie« i. h. — ¹¹⁾ —¹²⁾ U. o. — ¹³⁾ L. f. — ¹⁴⁾ —¹⁵⁾ L. »Demokr.« I. 33—39. és 607—609. — ¹⁶⁾ U. o. — Kirchhoff 1885. aug. 3-dikán tartott beszédekben szintén foglalkozik e kérdéssel, még pedig éppen nem akként, hogy megezáfolná, vagy csak meg is akarná ezáfolni az én álláspontomat. (L. a »Berliner Philologische Wochenschrift« 1885. évfolyam 36. sz.) — ²⁰⁾ —²⁵⁾ L. »Demokr.« I. 30. kv. és jegyz. — Hsl. e. Problem. rhetor. 59.: εἰς ἃν συνίστηται ὁ πόλεμος, μηδὲνα ἔχειν ἐξουσίαν τύπτειν τὸν δοῦλον — εἰ δὲ

μῆ, ἵνα ἐλευθερωταὶ ὁ δοῦλος. — ²⁹)—³⁰) L. »Demokr.« I. 39—42. — Herod. VI. 109. : Miltiades beszédében, melyet a csata előtt tartott, örökre emlékeztetsek maradnak e szavak : ἦν μὲν νυν μὴ συμβαλωμεν, ἔλπομαι τινα σπῶσιν μεγάλην ἔμπεσοῦσαν διασείσιν τὰ Ἀθηναίων φρονήματα ὥστε μηδῖσαι ἦν δὲ συμβαλωμεν πρὶν τι καὶ σαθρὸν Ἀθηναίων μεταξέσθαι ἐγγενέσθαι, θεῶν τὰ ἴσα νεμόντων οἷοί τε εἶμεν περιγενέσθαι τῇ συμβόλῃ. — Theo Progymn. III. 8. : ἔτι δὲ καὶ τὴν ἐν Μαραθῶν μάχην οὐχ ἅμα πάντες ὑμῶνσι γεγενημένην καὶ ὅσα ἄλλα φησὶν ἢ Ἀθηναίων πόλις ἀλαζονεύεται καὶ παρακρούεται τοὺς Ἕλληνας, mondatja Theopomposszal. — ³¹)—³²) L. »Demokr.« I. 40—44. — Hsl. e. Max Duncker i. h. és Busolt legújabb »Griech. Gesch.« i. h. (1886.). — ³³)—³⁴) L. »Demokr.« I. 44—51. és 610—614. — ³⁵)—³⁶) L. »Demokr.« I. 51. kv. 613—14. — Plut. Arist. c. 13. : ἀνδρες ἐξ οἰκῶν ἐπιφανῶν καὶ χρημάτων μεγάλων, πένητες ὑπὸ τοῦ πολέμου γεγονότες, καὶ πάσαν ἅμα τῇ πλοῦτι τὴν ἐν τῇ πόλει δύναμιν αὐτῶν καὶ δόξαν οὐχ ὀνήμενην ὀρώμετες, ἐτέρων τιμωμένων καὶ ἀρχόντων, συνήλθον εἰς οἰκίαν τινὰ τῶν ἐν Πλαταιαῖς κρούσας, καὶ συνωμόσαντο καταλύσειν τὸν δῆμον εἰ δὲ μὴ προχωρήσῃ, λυμανεῖσθαι τὰ πράγματα καὶ τοῖς βαρβάροις προδώσειν. Hsl. e. Grote »History of Greece« V. p. 228. (Herod. IX. 5. ; Lycurg. Leocr. c. 30. p. 222. ; hsl. e. Demosth. Coron. p. 296. c. 59. ; Cic. Offic. III. 11. Hsl. e. Grote, V. 210. — ³⁷)—³⁸) L. »Demokr.« I. 50—70. : 614—620. — Poll. VIII. 85. : εἰ Ἀθηναῖοι εἶεν ἐκατέρωθεν ἐν τριγῶνι καὶ τὸν δῆμον πῶθεν καὶ εἰ Ἀπόλλων ἔστιν αὐτοῖς πατρῶος καὶ Ζεὺς ἔρκεος, Sext. Empir. adv. Math. IX. p. 193. :

ὅσα παρ' ἀνθρώποις ὀνειδία καὶ φόβος ἐστίν.

κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.

A pythagoreiosok politikájára nézve l. Athen. Deipn. IV. 141. a., Joseph. c. Apion. I. 24., Cic. Att. 13. 32. — Τριπολιτικός — hsl. e. Osann. Beitr. II. 8. köv. Baltzer i. h. — Curtius E. Kisebb ír. — Grote mindezt agyonhallgatja, habár Hartenstein de Archyta, 64. l. és Gruppe tüzetesen tárgyaltak is idevigő mozzanatok, különböző szempontokból. Röth (Gesch. der Abendlând. Phil.) és Zeller (Gesch. d. Philos. d. Griechen) nem méltatták kellő figyelemre a politikai mozzanatok a pythagoreiosok főredékében. Azért, hogy ez utóbbiak Stobaiosnál apokryph alakban maradtak csak legnagyobbbésztt fűnn : kritikátlan eljárás elvetni magának a politikai eszmekörnek, úgy mint azt a pythagoreiosok tényleg kifejtették irodalmi kísérleteikben, egyáltalán minden lehetőségét. — Εἶδος πολιτείας δικαστηρικόν (Phot. Cod. 37.). — Alkidamas : ἐλευθέρους ἀρχαίς πάντας θεός, οὐδένα δούλον ἢ φύσει παποιίτην. (Schol. ad. Aristot. Rhetor. fol. 25. v. ed. Paris 1539. — Aristot. Rhetor. II. 23. : Ἀλκιδάμας, ὅτι πάντες τοὺς σοφοὺς τιμῶν — καὶ θύβηταιν ἅμα οἱ πρῶσταται φιλόσοφοι ἐγένοντο καὶ εὐδαμονήτην ἢ πόλις. — Rhetor. III. 3., 1., p. 388. : ὡς Ἀλκιδάμας τὴν φιλοσοφίαν ἐπιταίχισμα τῶν νόμων. Jambl. p. 172. : ὁλως δὲ εὐρετὴν αὐτῶν (már t. i. szinosi Pythagorast) γενέσθαι φασὶ καὶ τῆς πολιτικῆς ὀλγς παιδείας. — Varro Augustinusnál. Prd. lib. II. 20. ; Senec. Epistol. 20.

¹)—²) L. »Demokr.« I. 70., — 620. — Plut. Arist. c. 22. : γράφει φήμισμα κοινὴν εἶναι πολιτείαν καὶ τοὺς ἀρχοντας ἐξ Ἀθηναίων πάντων αἰρεῖσθαι.

— A nagylelkűséggeli megokolását ezen reformnak: ἄρα μὴν ἄξιον ἡρώμενος διὰ τῶν ἀνορθογραφίαν ἐπιμελείας τῶν δήμων. ἅμα δ' οὐκέτι ράδιον ἰσχυρόντα τοῖς ὅπλοις καὶ μάχα φρονούντα ταῖς νίκαις ἐχθισθῆναι. — Hsl. e. Isocr. Paneg. 70.; Demosth. Aristocr. 192.; Plut. Cim. 8. l. u. o. Hsl. e. Oncken »Athen u. Hellas« I. 46. Müller-Strübing, Aristoph. u. d. histor. Kritik 234. l. köv. — *)— 7) L. »Demokr.« I. 71—74.; — 620—622. — Herod. IX. 90. kv. — 100—106.; Thucyd. I. 100.: προελθόντες δὲ τῆς Θηράκης ἐς μεσόγειον διεφθάρησαν ἐν Δραβηρικῇ τῇ Πηλοκκῇ ὑπὸ τῶν Θηρακῶν κ. τ. λ.. — Herod. VII. 106., 107.: τὸν δὲ ἐν Δορίσκῳ Μασκάμην ὁδομοὶ καὶ εὐνάσθησαν ἐξελεῖν πολλῶν πειρησαμένων. — Hsl. e. Thucyd. I. 98., VIII. 62.; Aeschin. Fab. Leg. Scholion: διεφθάρησαν. — *)— 12) L. »Demokr.« I. 74—82. — 622—624. — Már Chionides — a kiről pedig Suidas állítja ὠδύσκειν δὲ ἔτερον ὄκτω πρὸ τῶν Περσικῶν, nagyon elégedetlen volt a saját kortársainak erkölcsével:

πολλοὺς ἐγὼδα καὶ κατὰ σε νεανίας
φρουροῦντας ἀταγῆς καὶ πάραυτι κομμομένους

(Poll. X. 43.)

Kratinos, a ki kortársa volt az Aristophanes által dicsőített Myronides-féle erénykorszak vezénylő nemzedékének, így tiszteli meg a Nόμοι-ban ezen Aristophanes-féle erényhősöket:

ὁμῶν εἰς μὲν ἕκαστος ἀλώπηξ ἡωροδοκεῖται.

(Suid. v. ἀλώπηξ.)

a Θράτται-ban pedig:

ὅτι τοὺς κόρακας τὰς Αἰγύπτου χροσία
κλέπτοντας ἔπαυσεν.

(Poll. IX. 91.)

Az idevágó régi, Telekleides, Pherekrates és Hermippos-féle töredékeket l. a »Demokr.« I. 624. kv. II. — Aristot. Plut. Per. 10.: φοβερὸν ὄντα τοῖς ὀλιγαρχικοῖς καὶ περὶ τὰς εὐθύναις καὶ διαίσεις τῶν τὸν δήμον ἀδικούντων ἀπαράιτητον. Ez pedig nem vonatkozhatik a következő korszakra, mert ennek elején Ephialtes orgyilkos által nagyhamar ledőfettet. — Hővebben l. »Demokr.« — Végül megjegyzem, hogy jelen értekezésem nem fordítását, hanem több tekintetben lényeges átdolgozását képezi »Die Demokratie« című művem első kötete illető fejezeteinek. Óhajtom, e művet — másfél évtizeden át folytatott búvárlataim és gondolkodásom gyümölcsét — minél előbb hazám nyelvén is bemutatgatni, és ugyan a legilletékesebb helyen, a t. Akadémia előtt. Tehetem ezt ma már némi megnyugvással: mert említett művem, mely első füzeteinek megjelenésekor oly szenvedélyes fölszólalásokra adott alkalmat az orthodox táborban Németországban, elannyira, hogy azidétt csakis az államtudományi szakirodalom osztatlan elismerésével találkozhatott, míg a történelmi kritika inkább vegyes érzelmekkel fogadta, a tüzetesen reálphilológiai szakirodalom pedig, Bühl hírneves königsbergi egyetemi tanár kifejezéseként, rendszeresen agyon akarta hallgatni, — ezen művem ma már tüzetesen reálphilológiai szaktekintélyek részéről is oly méltánylásban részesül, a

melyre magam sem igen mertem volna számítani. A mit egy hírneves berlini philolog, *Schneider* három év előtt megjósolt a »*Berliner Philologische Wochenschrift*«-ben (1883. 52. szám), midőn a művem fölött irt hosszabb kritikai tanulmányában egyenesen oda nyilatkozott, hogy művem »ein reinigendes Gewitter zur Zeit der Sommerschwüle« — és hogy »die Betrachtungsweise qird sich für yen-isse Partiën der griechischen Gesichte Sinne éves Herrn Verfassers nwdeln« — ez a jövendölés, úgy látszik, részben már is beteljesedett. Was, hollandi tudós, már is föl-jajdúl a »*Tijdspiegel*« című folyóiratba irt terjedelmes értekezésében (1886.) a fölött, hogy a hagyományos fölfogást az athenei demokratátét illetőleg veszély fenyegeti! — »Die vrees wortelt, in liet gevaar, rvaarmede liet toenemend aanzien, waar in zich, na aanvankelijke verguizing, Július Schvarcz verblijden mag, degeschieden is als Kunstwerk bedreigt.« (Atliene.s Democraatie, AVas külön lenyomatban 2. l.), és ráutal Belnclinak »*Attische Politik seit Perikies*« című 1884-ben megjelent művére, a mely már is a művemben nyilatkozó fölfogás alapján tárgyalja az athenei történelemnek egy egész időszakát. A miben a hollandi tudós veszélyt lát, az rám, tudományos meggyőződéseme nézve, csak bátorító lehet, annyival is inkább, minthogy nem egyedül Belocli indúl ma már jelzett irányban, de a többek közt egy oly nagyjelentőségű reál-philolog, mint *Busóit* is, kijelentette legújabbban, hogy teljesen magáévá teszi mindazt, mit egyfelől a gondolatszabadságra, másfelől Thukvidesre nézve mondtam, és »*Grieciische Gesehichte*« című nagy művének II. kötetében ki is fogja ezt fejteni. Ily körülmények között, ha a t. osztály figyelmét e dolgokkal kissé tán nagyon is igénybe veszem, azzal vigasztalom magamat, hogy a t. osztály bölcsesége egy fáradtságos úton szerzett erős meggyőződésnek meg fogja tán mégis ez igyekezetemet bocsátani.

Ezeken kívül szükségesnek tartom még megjegyezni a következőket.

Jelen értekezéseme anyagánál fogva körülbelül azonos azon anyaggal, mely a »*Die Demokratie*« című, hat nagy kötetre tervezett államtudományi munkám tüzetesen az athenei demokratiáról szóló I. kötetének (külön czím alatt is, mint befejezett önálló egész: *Die Demokratie von Athén. Von Julius Schvarcz. Beipzig, Dunker und Humblot, 1882.* és később új czímkiadás: *Leipzig, Gustav Wolf, 1884*) harmadik és negyedik fejezetében foglal helyet német földolgozásban. Nem teljesen azonos, hanem csak körülbelül azonos már maga az anyag is: a földolgozás pedig részben egészen új itt a jelen értekezésemben, a mint mindenki könnyű szerrel meggyőződhetik e felől, a ki ama német munkám említett harmadik és negyedik fejezeteit a jelen értekezésemmel kritikailag egybe-hasonlíttja.

A különbözetet e két földolgozás között csakis mint a folytonos kritikai tovább-búvárulás eredményét kérem a szakkörök által tudomásul vetetni. Három csoportba sorozhatok e részben azon mozzanatok, a melyek e különbözetre vallanak jelen értekezésemben.

Az első csoportba tartoznak az államintémenyek alkotmány történelmileg kritikai méltatására vonatkozó eltérések. Nem sorolom föl e helyütt tüzetesen ezen eltérések concret mozzanatait, mert ez nagyon messze, hosszadalmas fejtegetésekre vezethetne. Pedig nekem e helyütt kötelességem szem alatt tartani a hely szűke által előírt követelményeket. Nagyjában véve csak annyit mondok, hogy semmi lényegest nem foglalnak magokban ezen alkotmánytörténelmi különbözetek. Oly kérdésekre vonatkoznak azok, mint a minők pl. a sorshúzás behozatalának epochájára vonatkozó nézet-áryalatoknak kritikai méltatása stb.

A második csoportba tartoznak kritikai megjegyzéseim egynémely oly írónak idevágó fejtegetéseire, a kik vagy később, művem megjelenése óta, bocsátották közre hasontárgyú értekezéseiket, vagy pedig, ha előbb bocsátották is közre műveik első kiadását, a művem megjelente (1882) óta megjelent újabb kiadásában művöknek újabb fordulatot igyekeztek adni a régi fölfogásukhoz képest a saját magok kritikai kísérleteinek. Ide tartozik a többek közt Duncker Miksa is, az ódonóság nagyérdemű, nem rég elhunyt veterán úttörő búvára is, a maga nagybecsű »Gescllichte des Altterliums« czimú művének illető — athenei történelemre vonatkozó — fejezeteivel.

Duncker Miksa nem részesít ugyan azon szerencsében, hogy nyíltan megnevezné ezen értekezés szerzőjét, midőn annak német »Die Demokratie von Athén« czimú művével esetről esetre polemizál, de az, ki mindkét munkát figyelemmel és a részletekbe belemélyedő szakértelemmel komolyan tanulmánya tárgyává teszi, föl fogja ismerni okvetlenül, valahányszor csak a nagyérdemű búvárnak egy-egy stylfordulati éle, sőt egyes concret kifejezése is egyenesen ellenem, illetőleg művemnek egy vagy más tétele ellen irányul. Nem terjeszkedhettem ki jelen értekezésemben a hely szűke miatt mind e csatározásokra; azok legnagyobb része amúgy sem a legfontosabb elméleteket, fölfogásokat, kritikai megjegyzéseket érinti. Nem vettem föl a küzdelmet — ugyancsak a hely szűke miatt — a többek közt Dunckernek azon kritikai támadásával sem, a mely a Solon hagyományosan nagyszerű hírnevének érdekében a szó szoros értelmében valódi mesterfogásait combinálja — hogy szabadon magamat ekként kifejeznem — a réalphilologiai taktikának, sőt stratégiának. Valóban, Duncker művében Solon valódi jelentősége kérdésében nem csupán taktikáról van szó, de valódi stratégiáról is. Hisz azt akarván lehetővé tenni, hogy Solon politikai viselkedését Peisistratos tyrannisával szemben — úgy mint ezt még a legorthodoxabb réalpolitikok is eddigelé teljesen hitelesnek tartott kútfőkből kiolvasni szokták volt — a kritika a mesék országába utasíthassa, és így Solon emlékeztéről a legnagyobb politikai szenyfoltot a lehető legkényelmesebb plausibilitással lemoshassa, Duncker a kritikai mesterfogások egész tömegét nem is a közvetlen taktikai közelből, de a legtávolibb háttérből annak valószínűvé tételére igyekszik irányítani, hogy Solon nem is volt Athénben, hanem idegen földön hunyt már el akkor, midőn Peisistratos.

tyrannisa végleg romba döntötte a timokrat alapokon nyugvó alkotmányos szabadságot, és így Solon — így akarja Duncker — el sem is követhette Peisistratos rokona kedvéért, vagy pedig politikai meggyőződése megváltoztának következtében, mindazon politikai következetlenséget, sőt meghunyászkodást, a melylyel őt eddigelé hitelesnek tartott kútfőink nyomán a reálphilologiai történetírás vádolni följogosítva volt. (Vádolni, S ni ont ezért, az igaz, nem minden reálphilologiai történetbúvár, történetíró érzett magában hivatást; hisz ide több és egészségesebb politikai érzék, nagyobb szellemi függetlenség és szókimondó erkölcsi bátorság is kellett volna hozzá, mint a mennyit eddigelé éppen a reálphilologiai történetbúvárok és történetírók legnagyobb részénél egy oly fényes névnek — mint a Soloné — hagyományosan fénytelt emlékezetével szemben tapasztalni szoktunk volt!)

Ezen eljárásnak kritikájába belemenni annyit jelentett volna, mint rendszeres, kritikai revisióját idézni föl mindazon kútfőink hitelességi rangfokozatának, a mely kútfőink eddigi reálphilologiai kritikáinknak alapú szolgálta. A Plutarchos-féle és a Diogenes Laertios-féle szövegben lappangó régi kútfők e hitelességi rangfokozata fölött évek óta folyik a küzdelem az orthodox táborban is; az azonban, a ki ezen kritikai küzdelmek végeredményeit tudomásul veszi, az éppen nem fog azért még igazat adni Dunckernak, a ki minden kútfőt hitelre nem méltónak tart, a mely kútfő képes Solon politikai gyengéire közvetlenül vagy közvetve árnyékot vetni. Hogy tehát jelen értekezésem keretében nem menteni bele Duncker ezen eljárásának kritikai méltatásába: ezt a főnnebiek után — azt hiszem — mindenki csak természetesnek fogja tarthatni.

Csakis a harmadik csoportba tartozó mozzanatokra vonatkozólag terjeszkedtem ki jelen értekezésemben a Dunckerék fejtegetéseinek kritikai méltatására. Értem azon elmfuttatást, melyet a nagyérdemű ódon-ságbúvár a Miltiades elítéltetésének kérdésében enged meg magának. Erre már okvetlenül kellett reflectálnom — mert a nagyérdemű ódon-ságbúvár e kérdésben oly érvelgetést is megengedett magának, a melyet sem az államtudományi kritika, sem a műveltség történetírója, sem pedig az erkölcsiség történetírója nem hagyhatnak megjegyzés nélkül. (L. föntebb a szövegben.)

Nem tehetem egyébként, hogy még mielőtt befejezném jelen jegyzeteimet, el ne mondjam némileg művem keletkezésének, létrejöttének történelmét is, kapcsolatban azon nehézségek megvilágításával, a melyek egy ily természetű munka térfoglalásával szövevényesek még manapság az európai szakirodalomban.

Az anyagot, a melyet jelen értekezésem foglal magában, már évtizedek előtt tettem tüzetes búvárlataim tárgyává. Hisz részét teszi ezen értekezés anyaga azon készletnek, a melyet még az ötvenes évek vége felé — mint még nagyon fiatal, mondhatni gyerekember — kezdtem gyűjtögetni és két oldalról tanulmányozgatni. Abban az időben ugyanis nem csupán a szorosabb értelemben vett államtudomány érdekelt engemet a lehető

legközelebről és legmelegebben. de a kosmikus ismeretkőr, ennek múltja, haladása s ennek kapcsán a geológiának, hogy úgy mondjam, előtörténete is. — Megbocsátható a nagyon fiatal tudvágnak és tettvágnak, ha lelkesedéstelt tüzzel megfeszíti minden erejét, csak hogy a tudományos irodalomban minél előbb valami újat, valami »hézagpótló« létrehozasson. Ez volt az eset jelen értekezésnek akkor még nagyon fiatal szerzőjével is. Ezen kora vágyakodás valami újnak létrehozatala után indította őt már 1856 végével arra, hogy előtanulmányokat tegyen egy a görögök geológiai nézeteinek reálphilológiai és művelődéstörténelmi reconstructiójára irányuló munka megírásához. Már ezen előtanulmányok megtétele közben, még 1858-ban rábukkantam az ódon államéletnek oly tüneteire, a melyek a legnagyobb mérvben alkalmasak megtermékenyíteni az államtudományi gondolkodó elméjét is. Láttam, hogy az athenei tömeguralom nem bírta még el a gondolatszabadságot, sőt kegyetlenül üldözte az összes természetbúvárokat még Perikies fénykorában, valamint Kleon és a későbbi demagógok »féktelen szabadoskodás«-ra valló napjaiban is. Midőn tehát azt olvasám a legalaposabb, újabb reálphilológiai történetírók — pl. Grote, Schömann stb. — műveiben, szintűgy mint a XVIII. század föltetes, hézagos készütségi! nagy íróinak irodalmi kísérleteiben, sőt Voltairenek, e tanulatlanul ragyogó szellemnek, »Essai sur les moeurs« czimű örökre pikáns »prózaí műredek «-ében is, hogy »csakis az athenei nép élvezte a valódi szabadságot« stb. efféle: hát akkor én nagyon heves ellenmondásra éreztem magamat, fönnebb érintett élot ami 1-mányaim folytán indítatva. Megvillant bennem az ötlet, hogy kimutaszam, miszerint Grófénak éppen oly kevésbé van igaza, mint Voltairenek, a mennyiben a gondolatszabadság éppen az ódon Athénét vallhatja legkevésbé a maga classikus szülőföldjének. — Évek múlva tüzetesen bele lévén mélyed ve a görög irodalmi hagyatéknek kevésbé közkézen forgó töredékeibe, s ezek scholiastáiba, commentatoraiba is, észrevettem, hogy valódi egyenlőségi érzék éppen oly kevésbé volt otthonos Athénében, mint a hogy nem volt otthonos ott a gondolatszabadság meg a lelkiismeretszabadság a maga teljességében.

E két nagy benyomás ébresztette föl bennem a vágyat új alapon tárgyalni, kritikai förrá tanulmány ok segélyével az athenei demokratiát, még pedig korszakról korszakra, alkotmány-, művelődés-, erkölcs- és gazdaságtörténelmi szempontokból egyiránt. Lassan érlelődött bennem e vágy határozott alakú irodalmi elhatározássá. Egyfelől geolog-elméleti, másfelől államtudományi, főleg közoktatásügy-politikai munkálataim szorították háttérbe nálam az athenei demokratia rendszeresen tüzetes kritikai méltatásának tervét még a hatvanas évek folyamában is. Azon nagy válság után azonban, mely földrészünk államéletét 1870—1 óta fenyegeti vala, megerősödött bennem a végelliatározás befejezni az anyaggyűjtést, és a már fölhalmozott adatkészlet kritikai átvizsgálását és hozzáfogni a munka megírásához. 1871. tavaszától 1873. szeptember haváig át meg át dolgoztam magamban a gyűjtött anyagból meríthető

tanulmányokat, megállapítottam e közben a munka tervrajzát, és bele kezdetem ugyancsak 1873-diki szeptember havában a munka megírásába.

Az athenei demokratiáról írt művem azonban csak egy részét fogta képezni egy nagyterjedelmű munkának, a melynek alaprajzát — a törvényhozói működésem — 1868—1878 — alatt empirikái oldalról nyert ösztönzések alapján — szintén még a hetvenes évek közepe táján tettem papírra. Kibúvárolni, a demokratia — és éppen úgy az ódon, mint a modern demokratia — történelmi jelentőségét, alkotmánytörténelmi, művelődéstörténelmi, erkölcstörténelmi és közgazdaságtörténelmi kritikával, majd azután levonva egyfelől a tanulmányokat egy ily történelmi állatásból, másfelől meg a népek jelenéből az érdekek és szükségletek államtudományi követelményeit, fölépíteni a demokratia elméletét, oly értelemben, hogy ezen elmélet ne csak az államtudomány számára szolgáltat-hassa be a demokratádnak, mint államformának, lehetőleg kimerítő monographiáját, de egyúttal az államélet gyakorlati követelményei számára is úgy a közelebbi, mint a távolabbi jövőt illetőleg maradó becű irányezsméket juttathasson: fölépíteni pedig a demokratia elméletét nem csak az államon belül, de a föld népeit vezénylő fehér emberfajták által alkotott államok egész rendszerével szemben, végül megvetni az alapot az emberfajták politikájának oly szellemben, hogy az emberiség jövődő fejlődésének valószínűleges menetével a demokratia azon tana, melyet államtudományilag fölláítani óhajtunk, benső ellenmondásokba ne bonyolódhassék, és mégis eleget bírjon tenni ezen tan az emberi tőke, vagyis az összes emberi értelmi, erkölcsi és gazdasági erők lehető legjobb fejleszthetése és a közjóra lehető legjobb kamatoztathatása követelményeinek: ezen földatot tűztem azon nagyterjedelmű — 6 kötetre tervezett — államtudományi művem elé, a melynek megírását 1873-ban megkezdtem, és a melynek az athenei demokratiáról írt művem, mely 1877-től 1882-ig füzetenként (1., 2., 3., 4., 5.) jelent meg, csakis első kötetét képezi, hozzá értve az ugyancsak ezen első kötet elé írt »Bevezetés«-! is, a mely magában foglalja már az egész mű vezénylő alapeszmjét. (Ezen alapeszme az, a melyet csak imént jeleztem: hogyan, minő államintézmények által lehetne a demokratia, márt. i. a modern demokratia, végzetterhes nagy problémáját megoldani, vagyis az emberi tőkét, az összes emberi értelmi, erkölcsi és gazdasági erőket lehetőleg legjobbban kifejteni, és a közjóra nem csak az egyes államokban, de egyáltalán (bolygónk egész fölületén) a lehető legjobbban kamatoztatni?)

Nem lehettem oly szerencsés, hogy e nagy terjedelmű művemet — miként óhajtottam — magyarul adhattam volna ki először. — A ki ismeri hazai könyvkiadói, könyvpiaczi viszonyainkat, másfelől meg azon aránytalan anyagi áldozatokat, a melyeket korlátolt vagyonú magánember létemre évtizedek folyamában a tudományos irodalomnak, meg a közoktatásügyi reform érdekeinek hoztam volt, — mondom, az, ki eze- ket ismeri, az nem is fog azon megűtközhetni, hogy művem, évek hosszú során át folytatott fárasztó búvárlataim és gondolkodásom ezen gyümöl-

cse, német nyelven látott napvilágot 1877-től 1882-ig Lipszében. — Sőt nem sikerülhetett a főnforgó körülmények közepette még az sem, liogy az Akadémia czége alatt mint önálló befejezett egész jelenhetett volna meg magyarul munkámnak csak azon — egy kötetre terjedő — része is, a mely az athenei demokrátiával közvetlen forrástanulmányok alapján tüzetesen foglalkozik. Hogy azonban mégis megismertethessem, minél előbb, annyi éven át folytatott búvárlataim és gondolkodásom eredményeit a magyar tudományos világgal is, hazám nyelvén: bátor voltam jelen értekezésemmel megnyitni az Akadémia előtt időről időről fölolvassandó azon értekezéseim sorozatát, a melyek korszakról korszakra azon egész anyagot. »Die Demokratie von Athen« című művem egész anyagát magokban foglalalndják — korántsem egyszerű fordításban, hanem, az 1877 — 1881 óta fölmerült szakirodalmi jelenségek kritikai figyelembevételével, részben egészen új átdolgozásban.

Említett művem az athenei demokrátiáról nagyrészen az athenei állam-és társadalomnak oly államtudományi, illetőleg alkotmánytörténelmi, művelődés- és erkölcstörténelmi fölfogásán alapszik, a mely ellentétbe helyezkedik a reálphilologiai történetírásnak idevonatkozó fölfogásával. Ezért rendkívüli, általam egyelőre nem is remélt sikernek kell tekintenem, hogy művem nem csak az államtudományi kritika részéről, de némely kiváló reálphilologiai kritikus részéről is oly fogadtatásban részesült, mint a minőt fönnbebbi idézeteimben példázgattam. Hogy azonban csak egyes reálphilologiai kritikusok — mint pl. Schneider, berlini tanár — szólnak a műről oly jelentőségteljes hangon. — mások — pl. Holm és Bauer — pedig csak részben érzik magokat arra indíttatva-hogy a művemben nyilatkozó fölfogás helyes voltát beismerjék, a legtöbbben meg hallgatnak vagy éppen fékvesztett kifakadásokat hallatnak: ennek az oka részint a reálphilologiai hagyományos orthodoxia erejében, részint a reálphilologok nagy részének köztudomás szerinti nagyon is egyoldalú ismeret- és eszmekeörében keresendő.

Az ortliodoxia rendszerint nagyon is ^{szívós} bűverővel szokott bírni bármelyik ágában is a tudományos irodalomnak; legkivált, bir azonban ily bűverővel a reálphilologia azon szakágában, a mely az athenei demokrátiával tüzetesen foglalkozik. Nagyon jelleiüző e részben azon nyilatkozat, a melyet egy előkelő reálphilolog a berlini »Vossische«-ben (nov. 27. 1882) tesz: »Die Urtheile des Verfassers sind oft hart, — mondja művemről — aber im Ganzen nicht ungerecht. Der Grund, weshalb wir uns so leicht in Illusionen über die Zustände in Athen einwiegen, ist der, dass eine verständige Paedagogik der heranwachsenden Generation zunächst nur die Lichtseiten des athenischen Wesens nahe bringt, dass eine unverständige auch den ältern Schülern die Schattenseiten desselben oft zu geflissentlich verschleiert, und dass eine übel angebrachte Pietät, die zu unbewussten Nichtsehen und selbst zu bewussten Nichtsehenwollen hinführt, nicht selten die Unbefangenheit derjenigen beeinflusst, welche Staat. Geschichte und Gesellschaft von Athen studiren und schildern.

Und ducii. wie oft wcnflit die selmánál Schaden des athenischen Staates und Volkes übersehen, vergessen, verdeckt, gemildert und entschuldigt! Mit Recht stellt síeli der Verfasser auf Seiten derer, welche die hier übliche Nachsicht und Beschehigung mit den Pflichten des Historikers und Politikers nicht vereinigen zu können glauben.«

Így azonban ma még csak kevés reálphilológ gondolkodik.

A reálphilológok nagy része még ma is irtózik minden oly munkától, a mely egyszerre több, mint egyetlenegy részleges kérdésben törekszik új fölfogásra, habár a legszigorúbb forrásbúvárlati kritika alapján cselekszi is ezt. Ha Ön művét apró részletekben adta volna ki, és minden egyes részletben csak egy mozzanatra nézve igyekezt volna tért nyitni egy oly fölfogásnak, a mely határozott szakítást jelent az eddigi hagyományos fölfogással, hát akkor Ön bizonyosan szélesebb körben számíthatott volna sikerre terjedelmes munkájának egyes szakaszaival, mint így, midőn ellentétbe helyezi magát — még pedig egyszerre, egy ugyanazon munkájában — az othodoxiával. Grófénak is csak lépésről lépésre sikerült elfoglalnia a német reálphilológiai körökben azon tért, melyet műve ma elfoglal: pedig Grote nem szállította le annyira az atheni demokratia dicsőségét, sőt inkább még fokozta, midőn e dicsőség súlypontját a Miltiades, Kimon, és részben Perikies koráról a Kleonék és Demostenesek korára igyekezett áthelyezni.« így szólott hozzám pár év előtt Németországban egy őszinte reálphilológ.

Tekintsük csak azon tanfolyamot, a melyen a reálphilológok szakmájuk klasszikus szülőföldjén, a német birodalomban még manapság is szintűgy. mint évtizedek óta rendszerint átmenni szoktak, és vajmi könnyen meg fogjuk érthetni, hogy mért annyira egyoldalú, sok tekintetben mért annyira szűk az ő ismeretkörük és eszmekörük. A reálphilológok, szintűgy mint a plilológok — a görög és latin nyelvészek — egyáltalán az egyetemi tanfolyamon csak kivételesen hallgatnak a görög és latin philológiai tantárgyak mellett oly tantárgyakat is, a melyek beletartoznak az államtudományok tüzetesebb kategóriájába. Rendszerint logika, metaphysika, psychologia, aesthetika meg egy kis ódon történelem: ezek képezik azon fölszerelést, a melylyel belépnek a philológiai seminariumokba. Az ódon történelem azonban alig tágíthatta ki kellőleg az ő látkörüket a politikai képzettség kellő fokáig: hisz az ódon történelem, úgy a hogy ezt a német egyetemeken eddigelé rendszerint előadni szokták leghírvevesebb tanáraik is, ezen ódon történelem — eltekintve egy Böckh stb. kimagasló alakjának megtermékenyítő hatásától — ezen ódon történelem, mondom: rendszerint végelemzésben megint nem volt egyéb, mint a hagyományosan szűk látkörű reálphilológiai búvárlatok sedimentuma. Es ugyan annyival inkább volt ilyesmi, a mennyivel inkább volt nevezhető »alaposnak« a szó bevett akadémiai értelmében. A reálphilológok nem tanultak elméleti politikát, távol maradtak rendszerint a politikai gyakorlatától, alig rendelkeztek egyéb ismeretekkel, mint logikai, metaplysikai, psychológiai meg aesthetikai ismeretekkel a tulajdonképeni görög, latin

nyelvtudományi és irodalmi ismereteken kívül: ha már most annál »alaposabb« lón az ódon történelem tanárának előadása, mennél inkább gyökerezett, még pedig egyoldalúlag, a reálphilologok hagyományosan egyoldalú ismeret- és eszmekörében: lehet-e csodálkozunk akkor a fölött, lia sem a reálphilologia nem bírta megtermékenyíteni az ódon-történetbúvárlatot, ódon-történelmi előadásokat, sem pedig az ódon-történelmi előadások nem bírták megtermékenyíteni a reálphilológiát nemzedékről nemzedékre oly szellemben, liogy ezen megtermékenyülésből csak a legesekélyebb haszon is háramolhatott volna az államtudományi fölfogásra és a történetíráásra?

Már Müller-Strübing (»Aristophanes und die historische Kritik,« 1873) megjegyezte, hogy a görög államéletet nem lehet megérteni, ha az ember nem ért — a politikához. Ez azonban nem azt jelentheti csupán, hogy valamely reálphilolog, a nélkül, hogy valaha is államtudományyal foglalkozott volna, megválasztassa magát parlamenti taggá, és egy pár éven át részt vegyen az alkotmányos modern élet küzdelmeiben, mielőtt hozzá fog az athenei demokratia vagy egyáltalán a görög államélet kritikái, tehát államtudományilag is alapos történelmének megírásához. E célra az is kell, hogy egy emberéleten át komolyan, szakértelemmel és beliatólag gondolkodott legyen is a politikai tudomány világánál úgy az ódon. mint a modern államélet tüneteivel s ezek okai, hatásai fölött, oly objectív nyugalommal, a minőt aligha szerezhet meg magának egy reálphilolog, a ki egész életén át csak logikát, metaphysikát, psychologist, aesthetikát meg hagyományos szellemben irt ódon-történelmet tanúit, és »politizálni,« politikával csak azután kezdett, a miután már képviselőjelöltül föléptették. E részben tehát nagyon is egyoldalú Perrotnak (»Droit public d'Athènes«) azon párhuzama, melyet egyfelől Grote. másfelől pedig a közélettől elzárkózva élő német reálphilologiai történetírók közt látott jónak megvonni. Grote mindenesetre egy rendkívüli nevezetessége volt az e szakbeli angol tudományos világnak, de míg egyfelől maga Grote soha sem foglalkozott az államtudományyal mint ilyennel, hanem csakis mint parlamenti tag a gyakorlati politikával a szigetország, meg legfőlebb még India ügykörének keretén belül: addig Duncker Miksa, Droysen, Raumer stb. szintén foglalkoztak ez értelemben »politikával,« már t. i. annyiban, a mennyiben ők is tagjai voltak ennek hosszú során át egy vagy más »Reichstag«-nak vagy »Landtag«-nak. A lényeges különbséget Grote és a nagynevű német reálphilologiai történetírók között az élet munkakörére nézve nem ez képezte, hanem első sorban csakis az a körülmény, hogy Grote mint bankár kétségen kívül sokkal tágabb körben mozgott társadalmilag, mint a mennyire egy német egyetemi tanár egész életén át mozogni szokott, még ha néhány évre be is választják a parlamentbe; ehhez járul még egy nagyon fontos mozzanat, a különbözet azon nevelés között, a melyben az angol Grote gyermekkora óta részesült, meg azon nevelés között, a mely a német egyetemi taná-

roknak szokott osztályrészül jutni, jórészt, sőt csaknem rendszerint ugyancsak zsenge gyermekkoruk óta. A világnézet, melyet, az angol nevelése, különösen egy Londonban lakó bankárcsalád nevelése a XIX-dik században egy reálphilológiai történetírónak körülbelül nyújtani képes, mindenesetre hasonlíthatlanul szabadelvűbb világnézet, mint az a világnézet, a melybe a görög történetről író német egyetemi tanárok legnagyobb részt beleneveltetni szoktak a magok szűkre szabott, társadalmi érintkezési körében eddigelé: nem csoda tehát, ha Grote úgy írja meg a görög történelmet az ő »History of Greece« című tizenkét kötetes munkájában, mint egy a szabadelvű fölfogásba már gyermek-kora óta, úgyszólván már belenevelt, alkotmányos önérzetű, gondolkodó pártember, és tudja ő maga is, hogy így jár el »a maga hivatásában« — hisz azért nevezi el ő saját magát — »advocate of the Demos«-nak, a demos ügyvédének; — a görög történelemről író német egyetemi tanárok pedig, habár Duneker Miksa példájára véletlenül a »Fortschrittspartei*« padjain ültek is később évek során át az országgyűlésen, még abban az időben, midőn görög történelmi munkájuk alapfölfogását megvetették, bizony legnagyobbbrészt éppenséggel nem bírták még fölszabadítani magukat azon »conservativ« világnézet nyomása alól, a mely a német orthodox reálphilológiában növekedett egyetemi tanárookra hagyományosan rá szokott nehezdedni egész a legeslegújabb időkig. Ezért ír egészen másként Athénról a schweizi Kortüm, mint ahogy Írtak a német rendi alapon nyugodt monarchiák egyetemi tanárai egész 1848-on túl Grote munkájának Németországon térfoglalásáig.

A »gyakorlati,« helyesebben a modern alkotmányos pártpolitikával foglalkozás bizonyos concret állam határain belül egymaga nem avathatja föl a görög történelem modern méltatóját azzá, a mivé ennek lennie kell, ha komolyan meg akar felelni a hivatásának. Az, a ki csak az angol pártélet révén át foglalkozott »gyakorlatilag« politikával, az csakis angol szempontokból fogja megítélni az atheni demokrátiát; és ez nagyon is meglátszik a Grote művén is; a ki a német pártéletben képezte csakis magát politikussá, az meg csakis német pártszempontokból fogja megítélni a Perikles és Phaleroni Demetrios honfitársainak politikailag viselt dolgait; a francia, az olasz, a schweizi szintén így fog eljárni, ha csakis saját hazája alkotmányos pártéletében képezte magát politikussá.

Nem ez kell ide: hanem rendszeres és alapos államtudományi képzettség a szó legkorszerűbb, inductiv értelmében, és minden pártszemponttól ment, komolyan objectiv államtudományi gondolkodás, az összes kútfők kellő reálphilológiai búvárlása, objectiv kritikai méltatása alapján. Ha az ember ily háttérből bírálja az atheni demokratia intézményeit, viselt dolgait: hát ekkor természetesen egészen más eredmények jönnek napvilágra, mint a minőkhöz államtudományilag tájékozatlan reálphilológok hagyományos szellemben termelt munkálatok behatása alatt szokva vannak. Valóban csodálkozni tudok csupán a fölött, hogy

már is oly hatással volt művem a német réalphilológiai körökre, hogy említett hollandi tudós, Vas már is annyira félteni kezdi az athenei demokratia emlékezetét az én fölfogásom szakirodalmi kihatásától.

Még egy megjegyzésem van a német réalphilológiai ismeretkörre vonatkozólag. Hogy a német philológok valódi és csaknem kizárólagos mesterei nem csak a szövegkritikának, hanem az ódon élet múltja emlékei legtöbb irányban való fölhantolásának is: ezt nem fogja szakértő kétségbevonhatni. (Hisz mennyire jelentéktelen mindaz a németek e téren létező vívmányaival szemben, a mit angolok, francziák, olaszok, sőt még az is, a mit hollandok, dánok, svédek hoztak létre e szakmában a legutóbbi 100 év folyamában.) Ámde tény az is, hogy a görög irodalom részleteinek, összes részleteinek beható, kritikai ismerete éppen nem tartozik rendszerint — egyes kitűnő kivételektől eltekintve — a német réalphilológok, annál kevésbé a réalphilológiai történétírók, történelmi kritikások fényoldalai közé. Maga a munkafelosztásnak végletekig menő elaprózása az oka e sajtószerű jelenségnek, első sorban tagadhatlanul. A német réalphilológ, midőn kilép a philológiai seminariumból, már akkor tudja, hogy minő görög írókkal fog körülbelül foglalkozni élte fogytáig. És nem is igen tér el e részben a »kötött menet-rendtől,« vagy csak ritka esetben. Görög philológiai szakember: ez csak nagyon ritka esetben jelenti azt, hogy az illető szakember behatólag ismeri az összes görög irodalmi hagyatékot, azaz nem csupán az ú. n. iskolai remekírókat, meg ezek scholiastáit, commentatorait, de mindazon sok ezernyi töredéket is, a melyek többé-kevésbé ismert nevű görög írók elveszett műveiből korunkra szállottak. Az, a ki Homerral, Hesioddal foglalkozik, nem igen tanulmányozza rendszeresen Euripidest vagy Menandros, Philemon töredékeit, s a ki Thukydidest »műveli,« az aligha fog otthonos lenni Plafonban, Aristotelesben vagy éppen Theophrastos töredékeiben azon mértéken túl, a melynek megütése a scholiastikus természetű idézetek, polémiák fölszerelésére, bibliographiai stb. alkalom-adtán esetről esetre szükséges. Olyan görög philológiai bűvár Németországon pedig, a kinek tiszta világos fogalma lenne az egész görög irodalom hagyatékának valamennyi szakágbeli töredékei által jelzett szellemvilágról, korszakról korszakra — ilyen görög pliilológ a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, éppen az említett túlhajtott munkafelosztás folytán. Könnyen érthető tehát, ha az úgynevezett Thukydides-theologok (Müller-Strübing kifejezése) szerfölött megbotránkoznak azon, hogy én Dyllost, a kitől csak néhány töredék szállott korunkra, kitűnő történétírónak merem tartani, holott Thukydidesről nem akarom elhinni, hogy minden tekintetben csalhatatlan és ropantúl államférfiúi, azaz államtudományilag is megbecsülhetetlen értékű történétíró lenne. Azon sem csodálkozhatom, ha szokatlanul meglepi, és így valódi zavarba ejti azokat a bűvárokat, a kik örökké csakis az athenei irodalom utolérhetlen fenségéről szoktak olvasni meg hallani, most egyszerre arra figyelmeztetnek általam, hogy úgy a csillagászat, mint egyáltalán a matematika terén a nyugati görögök nagyszerű eredmé-

nyeket értek volt már el akkor, midőn Athenében nem volt még egyetlen egy jelentékeny mathematicus sem, és midőn a világegyetemről csak a legprimitívebb fülfogás uralkodott még Athéné legműveltebb köreiben is. — Egyébként nem én mondom csupán, magok a német reálphilologok is be kezdik immár látni, sőt még be is vallják férfias nyíltsággal, hogy a művelődés-történelemben a német philologok már is túl engedték magokat szárnyaltatni egyéb culturnemzetek szakbúvárai által!

Mindezt csak azért hoztam föl, hogy bevilágítsam azon nehézségeket, a melyeknek megértése nélkül aligha fogja valaki higgadt, elfogulatlan tárgyilagossággal úgy jelen értekezésemet, mint az athenei demokratia egyéb korszakairól szóló, később bemutatandott értekezéseimet is tudományosan, kritikailag méltányolhatni.